

**Driemaandelijks tijdschrift
van de Auschwitz Stichting**

Nr. 74 (januari-maart 2002)

Inhoudstafel

- 3 **Baron Paul HALTER**, *Editoriaal*
- 5 **Hans JANSEN**, *Het protest van Erasmus tegen de renaissance van de Hebreeuwse literatuur*
- 41 **Gie VAN DEN BERGHE**, *In tegenstroom. Mythische gaskamers en geschiedenis*
- 51 **Lydia CHAGOLL**, *Hanna*
- 55 **ORC**, *Gedichten*
- 57 **Mededelingen en Pedagogische diensten van de Auschwitz Stichting**
- 77 **Nieuwe aanwinsten en boekbesprekingen**

Zoals U wel weet is de Auschwitz Stichting niet direct een joodse organisatie, maar als studie- en documentatiecentrum interesseren wij ons voor alle problemen die verband houden met het fascisme, de nazi-misdaden, en de genocides, en dan meer in bijzonder de judeocide. Wij zijn dan ook zeer blij dat wij U twee boeiende studies mogen voorstellen : één over het antisemitisme bij Erasmus en één over de problematiek van de getuigenissen over de gaskamers.

Het antisemitisme is niet van vandaag en ook niet van gisteren. Het heeft ongetwijfeld zijn trieste hoogtepunt bereikt tijdens de jaren 1933-1945 onder het meedogenloze nazi-regime, maar in feite gaat het antisemitisme terug tot de doorbraak van het christendom onder het Romeinse Rijk. Het jodendom neemt sindsdien een zeer specifieke plaats in de mediterane beschavingen : een kleine minderheid die zich zowel op intellectueel, religieus als economisch vlak laat kenmerken door eigen tradities, die zich snel omgevormd hebben tot een eigen cultuur. Deze joodse cultuur heeft lange tijd geleefd in de schaduw van het christendom en de islam. Periodes van repressie werden gevolgd door andere van relatieve tolerantie en heropbloei van de joodse cultuur.

De Renaissance neemt in deze Westerse ontwikkeling een zeer merkwaardige positie in : enerzijds een openheid naar nieuwe ontdekkingen, een artistieke omwenteling, nieuwe vraagstellingen, een herziening ook van het mensbegrip. Dit intellectualistisch reveil werd mede mogelijk gemaakt door de uitvinding van de boekdrukkunst en de er mee gepaard gaande explosieve verspreiding van het geschreven woord. Maar tegelijk met deze nieuwe ontwikkelingen heeft men ook een tegenbeweging gekregen, een vasthouden aan tradities, aan de «zekerheden», aan de dogma's.

*Voorzitter van de Auschwitz Stichting

Zo leidde de vertaling van de Bijbel in de volkstalen tot een heropleving van de kerkkritiek, tot de godsdiensttwisten tussen protestanten en katholieken en uiteindelijk tot de instelling van de Inquisitie.

Erasmus heeft in deze cultureel-religieuze omwenteling een heel aparte plaats ingenomen, en als humanistisch filosoof en als reformator van de christelijke tradities staat hij sindsdien bekend als vredesapostel en vaandeldrager van de religieuze tolerantie. Tot vandaag wordt hij zowel door de katholieke als vrijzinnige wereld omarmd als een van hun spirituele voorbeelden. In zijn betoog *Het protest van Erasmus tegen de renaissance van Hebreeuwse literatuur* gaat de Nederlander Hans Jansen tegen dit beeld in. Een tegendraadse kijk op één van de grote figuren uit de Westerse beschaving.

Het essay van Gie Van den Berghe, *In tegenstroom. Mythische gaskamers en geschiedenis*, ligt eigenlijk volledig in dezelfde lijn. Van den Berghe staat in de academische wereld bekend als één van de specialisten van de concentrationaire wereld. Zijn vlijmscherpe, maar kritisch onderbouwde analyses hebben hem zowel vrienden als vijanden opgeleverd. In zijn essay gaat hij in op één van de heikele thema's uit het onderzoek naar de concentrationaire wereld : de gaskamers hebben bestaan, maar waar eindigt de *Wahrheit* en waar begint de *Dichtung* ? Een heikel thema..., maar Van den Berghe weet zijn betoog op een overtuigende wijze te stofferen en zoekt ook naar verklaringen voor bepaalde mythes die rond de kampen gegroeid zijn.

In ons tijdschrift nemen wij ook regelmatig literaire bijdragen op. Het stuk dat deze keer wordt voorgesteld is van de hand van onze goede vriendin Lydia Chagoll : *Hannah*. Het is een heel teder verhaal en ik laat het verder over aan Uw oordeel.

Het protest van Erasmus tegen de renaissance van Hebreeuwse literatuur¹

1. «Als voorstellingen van haat niet worden blootgelegd ...»

Toen in 1981 het eerste deel van mijn werk *Christelijke theologie na Auschwitz. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*, was verschenen, kwam een student van de Vrije Universiteit te Amsterdam naar me toe en zei : «*Waarom hebt u in uw boek niets geschreven over de virulente jodenhaat van Erasmus van Rotterdam ?*» Ik dacht nog voordat ik iets zei : «*Wat moet die student nog veel leren !*», en antwoordde : «*Hoe zou deze grote Europese humanist, die het fundament legde voor de christelijke vrijheid en verdraagzaamheid, ook maar iets met antisemitisme te maken kunnen hebben ?*» Hij zei : «*Dan moet u de uitvoerige correspondentie van Erasmus maar eens lezen, dan gaat u wel anders over hem denken !*». Toen ik maanden later tijd vond om me te verdiepen in de vele brieven die Erasmus schreef, kwam ik tot de ontdekking, dat ik zelf nog veel moest leren.

* Professor dr. Hans Jansen is een gerenommeerd internationaal specialist in de christelijke literatuur en de oorsprong van het christendom. Hij geeft o.m. gastcolleges aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit van Brussel en is tevens verbonden aan het recent te Brussel opgerichte Simon Wiesenthal Instituut. Tot zijn belangrijkste werken behoren *Het Madagascarpian, Christelijke wortels van het antisemitisme* en *De christelijke oorsprong van de racistische jodenhaat*.

¹ Binnen het kader van «Rotterdam 2001, culturele hoofdstad van Europa», werden er in oktober 2001 in Zaal de Unie te Rotterdam vier voordrachten gehouden over «*Het Erasmiaanse tolerantie-model ter discussie*», om de betekenis van diens humanitaire erfgoed voor het huidige Europa nader te nuanceren. Deze voordrachten werden op 4, 11, 18 en 25 oktober 2001 gehouden. Deze voordracht (nader uitgewerkt) werd op 4 oktober gehouden.

Toen ik in september 1986 in Basel was, waar ter nagedachtenis van Erasmus, die 450 jaar geleden stierf, een tentoonstelling was ingericht, getiteld *Erasmus von Rotterdam. Vorkämpfer für Frieden und Toleranz*, overkwam me opnieuw iets dergelijks. De organisatoren van de tentoonstelling gaven met behulp van origineel 16de eeuws materiaal, tekstborden, fotopanelen en een aantal educatieve reconstructies - een levensechte Erasmus stond aandachtig in een duistere studeerkamer te schrijven en een drukker was bezig met een oude drukpers - een historische uiteenzetting

over de denkbeelden en de betekenis van deze beroemde geleerde uit de tijd van de Renaissance, vorstelijk adviseur in de Nederlanden en vriend van Romeinse kardinalen. De volgende onderwerpen werden op magistrale wijze uitvoerig belicht : Erasmus als leraar aller leraren ², Erasmus als vredesapostel, Erasmus en Froben (schrijver en uitgever), Erasmus als geleerde humanist én tenslotte de reformatie van Erasmus en diens tijdgenoten. Toen ik bijna een hele dag in de prachtige Barfüsserkirche, waar het historisch museum is gevestigd, had doorgebracht, raakte ik aan het einde van de middag in een fel debat tussen een Duitse student en een Amerikaanse studente betrokken. De Duitse student verweet de organisatoren terecht, dat het onderwerp «Erasmus en de joden» op de tentoonstelling helemaal ontbrak, waarop de Amerikaanse studente één lofrede hield op Erasmus als dé grondlegger van het christelijk humanisme. De Duitse student antwoordde dat de vermaarde kerkhistoricus prof. Oberman tot de conclusie was gekomen ³, dat Erasmus het moderne, verlichte ideaal van de tolerantie - onaantastbare rechten van de mensen onafhankelijk van ras, sekse en godsdienst - nauwelijks zou hebben geduld. Hij bestreed ook, dat Erasmus de christelijke hebraïst Johannes Reuchlin zou hebben gesteund in diens strijd tegen het verbranden van joodse literatuur. Ik merkte in de discussie zelf op, dat de organisatoren kennelijk de opvatting van paus Gregorius de Grote uit de 6de eeuw niet deelden : *«Als het opkomen voor de waarheid ergernis verwekt, is het beter dat er ergernis wordt gegeven dan dat de waarheid wordt prijgegeven»*. Aan het einde van het steeds feller wordende debat merkte de Amerikaanse studente op, dat zij zich in de brieven en geschriften van Erasmus zou gaan verdiepen, omdat zij wel de stelling van kerkhistoricus Oberman - die de student had geciteerd - deelde : *«Als de voorstellingen van haat niet tot in de diepte worden blootgelegd, zijn wij er niet tegen gevrijwaard, dat uit de gloeiende as van het verleden het antisemitisme telkens weer oplaait»*.

² Erasmus von Rotterdam. Vorkämpfer für Frieden und Toleranz, Basel, 1986, pp.13-15.

³ Heiko OBERMAN, Wortels van het antisemitisme, Kampen, 1983, pp. 54-57.

2. Eenheid van klassieken en een gezuiverd christendom

Wat betekende het Humanisme voor Erasmus ? De tentoonstelling in de Barfüsser-kirche liet op sublieme wijze de ontwikkeling van het kritisch-filologisch werk van Erasmus zien. Erasmus leerde van humanisten in Frankrijk, Engeland en Italië de kritisch-filologische omgang met teksten. Erasmus onderwierp klassieke, nieuwtestamentische en patristische teksten aan een kritisch onderzoek. Het Italiaanse

⁴Johan HUIZINGA, *Erasmus*, Rotterdam, 2001, pp. 75-82, pp. 111-127.

⁵Guido KISCH, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit*, in : *Studien zum humanistischen Rechtsdenken*, Basel, 1960, pp. 120-132 en passim (zie register onder «*Christi philosophia*»); Gottfried W. LOCHER, *Zwingli und Erasmus*, in : *Zwingliana*, XIII, 1969, p. 48 e.v..

⁶Heinz HOLECZEK, *Erasmische Reform und Reformation*, in : *Erasmus von Rotterdam : Vorkämpfer für Frieden und Toleranz*, Basel, 1986, pp. 58-62.

humanisme ging voor hem leven in de historisch-kritische, filologische vorm van iemand als Di Valla. Naar het voorbeeld van de aantekeningen bij het Nieuwe Testament van Di Valla - namelijk diens *Collatio Novi Testamenti*-, verzamelde hij materiaal voor zijn eigen kritische uitgave van het Nieuwe Testament, namelijk zijn *Novum Instrumentum* : Het Griekse Nieuwe Testament met aantekeningen en een fraaie Latijnse vertaling⁴. De Griekse tekst werd via Beza voor drie eeuwen de «*textus receptus*», de Latijnse vertaling verscheen in ongeveer tweehonderd edities, zonder dat de vulgaat-vertaling van Hiëronymus werd verdrongen. Aan het grote werk gaan inleidingen vooraf, waarin hij een eigen bijbelse theologie schreef. Hij spreekt over de filosofie van Christus⁵, die niet alleen voorbehouden blijft aan geleerden : «*Het is iedereen geoorloofd christen te zijn, iedereen mag vroom zijn, ja, een beetje vermetel zou ik willen zeggen : iedereen mag theoloog zijn*». Als christenen aan de leer van Christus niet alleen in leerstellingen en ceremonies, maar in hun hart en ziel en in heel hun leven gestalte geven, dan betekent dit het komen van de Gouden Eeuw, de eigenlijke wedergeboorte, het herstel van het christendom in de menselijke natuur⁶.

Op zijn kritische uitgave van het Nieuwe Testament volgden de uitgaven van de kerkvaders, te beginnen met Hiëronymus, die door hem werd bewonderd als de meest briljante van alle kerkvaders.

In 1938 schrijven Jan en Annie Romein in *Erflaters van onze beschaving* : «*Wat men talent en wat men genie noemt kunnen we, althans waar het de wetenschappen betreft, zó onderscheiden : beide leggen door de gewone vaklieden niet voorziene verbanden die de wetenschap met nieuwe vondsten verrijken en tot nieuwe inzichten voeren. Maar alleen het genie tast de structuur van de wetenschap aan, doordat hij al die nieuwe verbanden concentreert op één nieuwe, aanvankelijk hem alleen eigen, centrale gedachte. Een centrale gedachte waarvan het zó bezeten is, dat het niet alleen in het gedachteleven er alles op betreft, maar ook in het lijfelijk leven er alles voor over heeft, desnoods tot het schade lijden aan zijn eigen ziel - en die van anderen toe. Is dit juist, dan moeten wij Erasmus zonder twijfel tot de genieën rekenen, ook al zal men in al de tien foliodelen noch in één van de duizenden brieven nauwelijks één werkelijk oorspronkelijke of waarlijk diepe gedachte vinden. Op een centrale gedachte daarentegen stuit men bij hem overal en altijd. Zij is die van wat hij de «*bonae litterae*» («*de scho-**

ne letteren») noemde, en hij bedoelt daarmee, dat terwijl voor de andere humanisten vóór hem de studie van de antieke beschaving een vak op zich zelf was, waar de andere levensgebieden en de problemen van de eigen tijd min of meer of vaak helemaal naast stonden, die studie voor Erasmus het fundament was waarop het hele gebouw van zijn leven berustte. Zegt men, zoals het vaak gebeurt, dat hij de christelijke godsdienst - min of meer centraal voor alle mensen uit zijn tijd - wilde zuiveren door middel der klassieken en kerkvaders, dan is men weliswaar in de goede richting, voor zover men ook dan verband tussen beide legt, maar dan is men nog net niet bij wat ons toeschijnt het wezenlijkste van Erasmus te zijn. Want dat was de verbinding tussen de klassieken en dat gezuiverde christendom tot een onverbreekelijke eenheid en die eenheid als de beschaving. Daar buiten laat zich geen andere beschaving denken (...) Alles wat hij deed - en naliet - staat met deze 'zending' in verband : de middeleeuwse slordigheid te overwinnen door een heldere kennis der klassieken op een zo breed mogelijk terrein en voor zoveel mogelijk mensen, want al is zijn publiek beperkt door zijn gebruik van het Latijn, het was toen toch groter dan wij ons nu kunnen voorstellen en in elk geval veel groter dan dat der humanisten vóór hem die hem die ruime publiciteit ook wel verweten : Erasmus, gij verklapt onze mysteriën ! Maar dat was juist wat hij wilde : het boek der oudheid voor allen open slaan. Want dit boek was hem niet alleen de boom der kennis, maar tegelijk de weg ten leven»⁷.

3. Renaissance van Hebreeuwse literatuur

Geen wonder dat Erasmus in zijn eigen tijd «Prins der humanisten» werd genoemd. In deze lezing wil ik u echter uitleggen, waarom Erasmus slechts ten dele een vertegenwoordiger van het humanisme kan worden genoemd. De belangstelling van het humanisme voor de oudheid in de 15de en 16de eeuw heeft zich niet beperkt tot de klassieke oudheid, maar leidde ook tot een opzienbarende opbloei van de studie van het Hebreeuws⁸. Talrijke christelijke geleerden in Italië en Duitsland bestudeerden zelfs niet alleen de Hebreeuwse Bijbel, maar ook de joodse mystiek (de *Kabbala*) en in het algemeen de nabijbelse literatuur van de joden. In de bedelorden hadden christenen zich in het verleden slechts sporadisch met de Hebreeuwse taal en literatuur bezig gehouden, maar door de boekdrukkunst werd het mogelijk, dat een grote groep van christelijke geleerden de Hebreeuwse taal ging studeren. Al vroeg werden

⁷ Jan en Annie ROMEIN, *Desiderius Erasmus. Prediker der Rede*, in : idem, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam, 1973, pp. 79-103 (pp. 87-88).

⁸ Ludwig GEIGER, *Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts*, Breslau, 1870 ; Ludwig GEIGER, *Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland*, in : W. ONCKEN, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, II, 9, Berlin, 1882 ; Bernhard WALDE, *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters*, in : *Alttestamentliche Abhandlungen*, VI, (Band 2 en Heft 3), Münster, 1916 ; Otto KLUGE, *Die Hebräische Sprachwissenschaft in Deutschland im Zeitalter des Humanismus*, in : *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, III, 1931, pp. 81-97 (met uitvoerige bibliografie).

⁹Rudolf BOON, *Giovanni Pico della Mirandola : De Qabbalah geïntroduceerd in de kring der humanisten*, in : idem, *Hebreeuws Reveil. Wat bracht christen-theologen rond 1500 in de leerschool der rabbijnen*, Kampen, 1983, pp. 60-69.

Hebreeuwse grammatica's gedrukt, o.a. in 1504 die van Konrad Pellikan en in 1506 die van Johannes Reuchlin, de vader van de christen-kabbalisten genoemd. In 1487 had in Italië Giovanni Pico della Mirandola het joodse mystieke werk, de *Kabbala*, in de kring van de humanisten geïntroduceerd ⁹. Paus Leo X was meer geïnteresseerd in Hebreeuwse literatuur, waarvan hij de publicaties bevorderde, dan in het christelijk geloof, waarvan hij minder wist dan zijn eigen kok. Kardinaal Aegidius van Viterbo, bij wie de joodse geleerde Elija Levita woonde, spande zich eveneens daarvoor in. Deze laatste hielp bij het drukken van de *Biblia Rabbinica* door Daniël Bomberghen, een christelijke uitgever in Venetië, die tussen 1519 en 1530 ook de *Babylonische en Palestijnse Talmoed* uitgaf. Het fonds van Daniel Bomberghen telde maar liefst 160 titels van Hebreeuwse werken. De uitgever wist zich omringd door talrijke joodse geleerden en vaklui, zoals : Felice da Prato, Jacob ben Chajim ibn Adonjah, Dan Chijah Meïr ben David, Abraham ben Meïr de Balmes uit Lecce en Jesaja ben Eleazar Parnas Chajim ben Mozes Alton. Van Bomberghen geloofde als één van de zeer weinigen in het gezegde : «*De Hebreeën drinken uit de bron, de Grieken uit de beekjes, die daarom stromen - en zij die het Latijn beheersen uit stilstaand water*».

Daniël van Bomberghen was een intrigerende persoonlijkheid. Wat heeft de Vlaming ertoe kunnen bewegen om zijn hele kapitaal te besteden aan het drukken van Hebreeuwse boeken ? Hij wist wat hij op zijn persen liet zetten. Felice da Prato had hem ingeleid in de Hebreeuwse taal- en letterkunde. Vooral de joodse mystiek schijnt Daniël hoog aan te slaan. In de inleiding op de *Grammatica van Abraham Balmes* (Venetië, 1523) schrijft de uitgever : «*Ik zal op voorwaarde, dat ik toestemming ervoor krijg - nog dieper gravende teksten publiceren, met behulp van mijn leraar, de zeer geleerde broeder Felice da Prato, kabbalistische geschriften van een zeer diepzinnige theologie, iedere christen waardig*». Balmes' grammatica werd gekenmerkt door een sterk kabbalistische inslag. Het atelier van de Van Bomberghens te Venetië zal een uiterst merkwaardige enclave zijn geweest van joods geestelijk leven, midden in de gojse stad, buiten het getto : uniek trefpunt van Sefardische en Asjkenazische geleerdheid, kunstzinnigheid en vakbekwaamheid. Ontelbaar zullen de gesprekken zijn geweest, die Daniël en David in de kring van hun joodse medewerkers hebben gevoerd ; gesprekken over technische en commerciële problemen, maar ongetwijfeld

evenzeer over de inhoud van wat gedrukt werd. Wie zou, in de prille jeugd van de boekdrukkunst, aan de gigantische onderneming van een *Talmoed*-uitgave zich ooit als eerste hebben gewaagd, indien hij van de verstrekkende betekenis hiervan niet diep doordrongen zou zijn geweest. Voor het 16de eeuwse jodendom moet het werk van de Van Bomberghens een onschatbare waarde hebben vertegenwoordigd. Dat werk is stellig ook één van de voornaamste factoren geweest waardoor de beoefening van Hebreeuwse taal - en letterkunde in de kring van christelijke theologen en filologen op gang werd gebracht en gestimuleerd (...) De Van Bomberghens moeten worden gerekend tot de zeer weinige christenen, die zich intens hebben beziggehouden met het geestelijk erfgoed van het volk Israël, louter ter wille van dat erfgoed ¹⁰.

¹⁰ Rudolf BOON, op. cit., pp. 25-26.

Maar Van Bomberghen was niet de eerste, die Hebreeuwse literatuur heeft gedrukt en uitgegeven. Want het fonds van de joodse drukker Jozua Salomo Soncino telde in 1493 al ruim veertig Hebreeuwse wiegedrukken. Grotere bekendheid heeft Jozua's neef ontvangen : de drukker Gersjom ben Mozes Soncino, die tussen 1489 - 1534 een fonds van ruim honderd titels van Hebreeuwse werken opbouwde. De uitgaven van Gersjom ben Mozes Soncino getuigen van zijn zwerversbestaan. Want telkens blijkt de plaats van herkomst op de titelpagina's weer anders te zijn. Tenminste elf maal zag Gersjom zich genoodzaakt om zijn bedrijf naar een andere stad te verplaatsen. Tot 1526 heeft hij zijn bedrijf uitgeoefend achtereenvolgens te Soncino, Casal-Maggiore, Brescia, Fano, Pesaro, Ortona, Rimini, Ancona en Cesena. Bitter heeft hij meermalen moeten ervaren wat het in het land van de Renaissance-cultuur voor een jood betekende om een drukkerij gaande te houden. In latere jaren zag hij nauwelijks kans om op te tornen tegen hetgeen de Venetiaanse persen produceerden ¹¹. Voor dergelijke uitgaven lag een wereldmarkt open : niet alleen in Italië en Duitsland, maar ook in Praag, en in het Osmaanse rijk in Istanboel en Saloniki. In humanistisch-literaire kringen in West-Europa nam de studie van de Hebreeuwse letterkunde een hoge vlucht. De renaissance van de Hebreeuwse taal en literatuur en haar latere triomftocht in de wereld van de wetenschappen sedert de dagen van het humanisme, was een uniek fenomeen, een heel opmerkelijk gebeuren in de West-Europese cultuur ¹².

¹¹ Rudolf BOON, op. cit., p. 13.

¹² Rudolf BOON, op. cit., pp. 7-24.

Talrijke christen-humanisten gingen in de 16de eeuw in Italië en Duitsland in de leer bij joodse leraren om het Hebreeuws en de Hebreeuwse literatuur te bestuderen. Uit

¹³ Rudolf BOON, op. cit., p. 33.

¹⁴ Guido KISCH, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum (Philosophie und Geschichte 83/84)*, Tübingen, 1969, pp. 5-13.

¹⁵ Eén van mijn studenten merkte tijdens mijn colleges over Erasmus op dat Johan Huizinga destijds colleges gaf in Duitsland over zijn boek *Herfsttij der Middeleeuwen*, die na de oorlog in het Duits werden uitgegeven. Zelf acht ik het niet onmogelijk, dat beiden wisten, dat de propagandadienst van het Nationaal Socialisme geschriften van Luther misbruikten om de racistische jodenhaat te legitimeren. Waren Huizinga in 1924 en Annie/Jan Romein in 1938 bang dat ook geschriften van Erasmus zouden worden misbruikt om het antisemitisme te rechtvaardigen? Zwegten zij daarom over Erasmus' houding jegens de joden? Het is in ieder geval nauwelijks voor te stellen, dat ze hiervan niet op de hoogte waren, omdat Erasmus dit onderwerp niet in de marge behandelt, integendeel, het is een centraal thema in heel zijn oeuvre; in de nieuwste uitgave van Huizinga's biografie over Erasmus (Rotterdam 2001) stelde mevr. Drs. J.J.M. van de Roer-Meyers een beknopt overzicht samen van literatuur over Erasmus, verschenen tussen 1936 - 1999. Opmerkelijk is dat hierin de twee belangrijkste auteurs ontbreken die schreven over «Erasmus en de joden»: Guido KISCH, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum* (Tübingen, 1969) en Shimon MARKISH, *Erasmus and the Jews*, (London, 1986).

tal van kronieken uit die tijd blijkt, dat deze renaissance van de Hebreeuwse letteren zowel in de kring van de Synagoge als ook in die van de Kerk argwaan opriep. «Voor de joodse leraar, meer nog dan voor zijn christelijke leerlingen, roept het strikt wetenschappelijk gehouden taal- en letterkundig onderwijs heel wat spanningen op. Zal straks misschien de opgestoken kennis van Hebraïca en Rabbinica door de leerlingen tegen de joden worden uitgespeeld? Zal die kennis in disputen en andere bekeringsacties de christelijke opponenten argumenten in handen geven om joden tot afval te bewegen?», zo vraagt de joodse gemeenschap zich af, die in het onderricht van de joodse leraar - niet geheel ten onrechte - een ondermijning van haar bestaan vreest. Met argwanende blik beschouwen ook de gezagsdragers in Kerk en Staat het onderricht in het Hebreeuws: «Is de joodse leraar onder de dekmantel van wetenschappelijk onderwijs in de heilige taal bezig met het bedrijven van proselitisme? Zijn de leerlingen op weg om judaïsten te worden en zo tot allerlei verfoeilijke ketterij te vervallen? Maar leraar en leerlingen trotseren verdachtmakingen. Rotsvast zijn zij ervan overtuigd, dat voor een christentheoloog kennis van het Hebreeuws onontbeerlijk is en dat de Rabbinica een goudmijn vormen voor de kennis van filologie en exegese»¹³. Uiteindelijk zal, zoals we uitvoerig zullen zien, de argwaan van kerkelijke leiders en professoren van universiteiten in Duitsland uitlopen op een verbeterde campagne om de Hebreeuwse literatuur aan de vlammen van de brandstapel prijs te geven.

4. Hebreeuwse literatuur behoort niet tot «de schone letteren»

Welnu, tegen deze ontwikkeling van de Hebreeuwse renaissance heeft Erasmus zijn hele leven gepolemiseerd en geprotesteerd, omdat hierdoor naar zijn diepste overtuiging de overleving van het christendom in Europa op het spel werd gezet¹⁴. Het is zeer opmerkelijk dat Johan Huizinga in 1924 in zijn magistrale biografie over *Erasmus* (één dezer dagen opnieuw uitgegeven door Ad. Donker), en Jan en Annie Romein in 1938 in *Erfelaters van onze beschaving*, aan dit belangrijke aspect, dat uit de werken van Erasmus naar voren komt, helemaal geen aandacht besteden¹⁵.

Men heeft wel gezegd, dat alleen de *Lof der zotheid* en de *Samenspraken* nog leven in het oeuvre van Erasmus. Daarbij maak ik de kanttekening dat juist deze twee geschriften voor Erasmus' eigen besef niet van wezenlijk belang waren.

Waar het voor hem op aankwam, zijn diens uitgaven van de klassieken, de kerkvaders en met name die van het Nieuwe Testament in de oertekst, het Grieks. Met het oog op de reformatie van geest en hart, waren voor Erasmus alléén Latijnse en Griekse geschriften, Nieuwtestamentische en Patristische literatuur van grote betekenis. «*Verdiep u in de oude uitleggers*», schrijft Erasmus in 1505 aan een correspondent, «*geloof me, óf langs deze weg zullen wij tot de gelukzaligheid komen, óf wij zullen er nooit komen*». Erasmus was van die gedachte zo vervuld, dat het voor hem zijn evangelie werd, zijn wereldbeschouwing. Al zijn geschriften, inclusief zijn duizenden brieven, hadden volgens Jan en Annie Romein hetzelfde doel : de antieken (de in zijn ogen alleen werkelijk wetenden !) te leren kennen door helemaal *ad fontes*, tot de bronnen van het leven, te gaan ¹⁶.

Maar, opmerkelijk genoeg, tot die oude bronnen van het leven behoorden niet de Hebreeuwse geschriften. De uitgebreide joodse literatuur rekende hij, in tegenstelling tot zoveel humanisten uit zijn tijd, niet tot de «*bonae litterae*» («*de schone letteren*»).

Daarom werkte Erasmus tussen 1500 - 1533 aan zijn *Adagia*, een groot verzamelwerk van antieke spreekwoorden en zegswijzen, voorzien van commentaar, waarin hij dikwijls de wantoestanden in de kerk hekelde ¹⁷.

Erasmus wilde de jeugd, die Latijn en Grieks ging studeren, met behulp van deze wereldberoemd geworden *Adagia* gemakkelijk in aanraking brengen met de zuivere bronnen van de cultuur ¹⁸.

Johan Huizinga schrijft hierover :

«*De Adagia groeiden van honderdtallen aan tot duizendtallen, waaruit naast de Latijnse wijsheid thans ook de Griekse sprak. In 1514 gaf hij in dezelfde trant een verzameling van vergelijkingen, Parabolae, uit. Het was een gedeeltelijke uitvoering van wat hij zich eens ter completering der Adagia had voorgesteld : metaforen, spreuken, toespelingen, poëtische en schriftuurlijke allegorieën, alles op soortgelijke wijze behandeld. In het laatst van zijn leven publiceerde hij een soortgelijke mozaïek van geestige anekdoten en treffende woorden en daden van wijsheid uit de oudheid, de Apophthegmata (...) Door tal van Latijnse vertalingen van Griekse schrijvers heeft Erasmus hun, die niet de ganse berg wilden beklimmen, het uitzicht bereikbaar*

¹⁶ Jan en Annie ROMEIN, op. cit., p. 88.

¹⁷ Felix HEINEMANN/Hansjörg REINAU, *Adagia - Antike Sprichwörter und Redensarten*, in : *Erasmus von Rotterdam. Vorkämpfer für Frieden und Toleranz*, Basel, 1986, p. 39.

¹⁸ Ten onrechte schrijft Johan Huizinga in zijn biografie over Erasmus : «*Toen zijn uitgave van de «Adagia» was voltooid zweefden hem grootse visioenen voor de geest van gezamenlijke arbeid in het uitgeven van alles wat de klassieke oudheid nog borg aan onbekende schatten, inclusief de Hebreeuwse en Chaldeeuwse geschriften*» (editie Ad Donker, 2001, p.87).

¹⁹ Johan HUIZINGA, Erasmus, Rotterdam, 2001, p. 62.

²⁰ Heinz HOLECZEK, Erasmus, der Lehrer der Lehrer und gelehrter Humanist, in : Erasmus von Rotterdam. Vorkämpfer für Frieden und Toleranz, Basel, 1986, pp. 13-19 ; Heinz HOLECZEK, Erasmische Reform und Reformation, in : Erasmus von Rotterdam : Vorkämpfer für Frieden und Toleranz, Basel, 1986, pp. 58-62.

gemaakt. En als om de proef op de som te leveren, wat men met deze eruditie kon doen, gaf hij als onnavolgbare modellen van de aanwending van al die kennis, de Colloquia uit. Dit alles maakte tezamen uit : de oudheid (in de kwantiteit en kwaliteit, waarin zij in de 16de eeuw toegankelijk was) uitgesteld als in een warehouse en in detail te krijgen. Ieder kon bij Erasmus halen, wat van zijn gading was. Men vond er alles, en in tal van patronen. 'Ge kunt mijn Adagia zó lezen', zegt Erasmus (van de latere vermeerderde uitgave), 'dat ge, zodra ge er één uit hebt, denken moogt, het hele boek uit te hebben'. Hij heeft later er de indices op gemaakt, om het gebruik te vergemakkelijken»¹⁹. De echte reformatie betekende voor Erasmus, dat de jeugd via een methodische klassieke vorming op de gymnasia - talenkennis, innerlijke en uiterlijke beschaving én tenslotte vroomheid - het proces van de menswording zou doormaken. Als de jeugd eenmaal op klassieke wijze was gevormd, zou zij in staat zijn kerk en samenleving van binnenuit te vernieuwen²⁰.

5. Strijd van Reuchlin voor het behoud van Hebreeuwse literatuur

Maar waarom werd de studie van het Hebreeuws en de Hebreeuwse geschriften van de klassieke vorming door Erasmus uitgesloten ? Die vraag kunnen we alleen beantwoorden, als we nagaan op welke wijze Erasmus in de 16de eeuw betrokken was in de strijd van de vermaarde humanist Johannes Reuchlin en de zijnen, om te voorkomen dat de Hebreeuwse literatuur opnieuw zou worden vernietigd. Reuchlin streed tegen de dominicanen te Keulen, die terugkoppelden op het beleid van pausen in vroegere eeuwen. Want op aandrang van de dominicanen en de franciscanen waren pausen al in de 13de eeuw er toe overgegaan duizenden folianten van de *Talmoed* op de brandstapel in rook te laten opgaan, omdat zij aan de verderfelijke invloed van dit joodse geschrift op de christenen een onverbbiddelijk halt wilden toeroepen. In opdracht van paus Gregorius IX vond op 6 juni 1242 te Parijs in de vroege morgen de eerste officiële verbranding van de *Talmoed* op de Place de Grève plaats : vierentwintig karrevrachten rabbijnse literatuur (men schat ongeveer twaalfduizend folianten) werden aan de vlammen prijsgegeven. Dit alles was nog maar een voorspel, want in Rome volgden de pausen Innocentius IV (1244), Clemens IV (1265) en Honorius IV (1285) het voorbeeld van Gregorius IX. In 1322 gaf Johannes XXII in Rome aan de vooravond van het joodse pinksterfeest het

bevel om alle exemplaren van de *Talmoed* plechtig en triomfantelijk, zoals het protocol luidde, te verbranden. Om de feestvreugde te verhogen werd er één jood samen met de Hebreeuwse literatuur op de brandstapel geworpen ²¹. Welnu, de dominicanen te Keulen wilden in de 16de eeuw, toen Italië en Duitsland een ongekende renaissance van de Hebreeuwse letterkunde beleefden, deze traditie in ere herstellen. Het is zeer opmerkelijk, dat Johan Huizinga in 1924 en Jan en Annie Romein in 1938 in hun genoemde werken over deze campagne, die heel Europa vanaf het begin van de 16de eeuw tot ver na de Reformatie hevig in beroering bracht ²², met geen enkel woord reppen. De renaissance van het Hebreeuws en de Hebreeuwse letterkunde in het Europa van de 16de eeuw lag aan de basis van deze felle campagne.

De dominicanen te Keulen stonden in de 16de eeuw bekend vanwege hun campagne tegen het humanisme. Jacob van Hochstraten was prior van het klooster en tevens inquisiteur van de bisschoppelijke inquisitie. Zijn naaste medewerkers waren Arnold van Tongeren en Ortwinus Gratius, eveneens virulente jodenhaters, die joods-vijandige geschriften schreven, waarbij zij een beroep deden op de traditie van de kerk. Zij verdedigden de these, dat het de plicht van een christelijke vorst was de joden als «*schurftige honden*», zoals zij ze noemden, uit hun rijksgedebiet te verbannen. Als zij dit weigerden, moest het volk de macht in eigen handen nemen : het volk moest met name de overheid dringend verzoeken de Hebreeuwse literatuur - met uitzondering van de Hebreeuwse Bijbel - in beslag te nemen en te verbranden. Het volk moest de vorsten voorstellen razia's te houden om alle exemplaren van de *Talmoed* uit de huizen waar joden woonden, weg te halen. Door middel van martelingen moesten joden, die het lef hadden exemplaren te verbergen, gedwongen worden alles in te leveren. Bovendien moest het volk de overheid er op wijzen, dat het haar dure plicht was kinderen bij joodse ouders weg te halen en christelijk te laten opvoeden en oude joden, die toch niet meer op te voeden waren, als doortrapte schurken in ellende te laten omkomen óf te verbannen. Het volk mocht de revolutie ontketenen, zichzelf beschouwen als ridders in dienst van Jezus Christus, wiens testament het moest uitvoeren. Wie Hebreeuwse literatuur in vlammen liet opgaan en joden naar het leven stond, was een goed lidmaat van het lichaam van Jezus Christus, maar wie hen liet leven, was er nóg erger aan toe dan de joden zelf en zou na zijn dood in het helse vuur met eeuwige verdoemenis worden gestraft.

²¹ Hans JANSEN, *Raymond Martini's manuscript 'Pugio Fidei'* («Dolk van 't geloof') infecteert West en Oost. Een receptiegeschiedenis van middeleeuwse literatuur over joden (inaugurale rede 19 december 1990 aan de Vrije Universiteit te Brussel), Kampen, 1990, pp. 8-10.

²² Heinrich GRAETZ, *Geschichte der Juden*, IV, 4de editie, pp. 63-195, pp. 477-506 (met uitvoerige bibliografie); Heinrich GRAETZ, *Aktenstücke zur Konfiskation der jüdischen Schriften in Frankfurt a.M. unter Kaiser Maximilian durch Pfefferkorns Angeberei*, in : *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, XXIV, 1875, pp. 289-300, pp. 337-343 en pp. 385-402; Ludwig GEIGER, *Johann Reuchlin, sein Leben und seine Werke*, Leipzig, 1871, pp. 205-454; Aloys BÖMER, *Epistolae obscurorum virorum (Stachelschriften)*, uitgegeven door G.A.E. BOGENG, ältere Reihe, Band I, I, 1, Heidelberg, 1924; Max BROD, *Johannes Reuchlin und sein Kampf*, Stuttgart, 1965, pp. 178-270.

²³ Heiko OBERMAN, *Johannes Pfefferkorn. De schrille stem van een bekeerling*, in : idem, *Wortels van het antisemitisme*, Kampen, 1983, pp. 47-53.

Opmerkelijk is, dat de dominicanen het beleid dat zij in confrontatie met het humanisme uitstippelden, legitimeerden met een beroep op de getuigenis van de Nieuw-testamentische, de Patristische en Middeleeuwse literatuur en vooral op het officiële beleid van de kerk in de afgelopen eeuwen.

Van grote betekenis in de strijd van de dominicanen tegen de *Talmoed*, waren de traktaten die hun collega en renegaat Joseph Pfefferkorn schreef ²³. In 1507 publiceerde hij in Neurenberg en Keulen zijn *Judenspiegel* in het Duits en het Latijn. Christenen moesten in samenwerking met de vorsten alle hinderpalen uit de weg ruimen die een bekering van de joden in de weg zouden staan. Daarom was hij er diep van overtuigd dat alle Hebreeuwse literatuur, met uitzondering van de Hebreeuwse Bijbel, in beslag genomen en verbrand moest worden.

Pfefferkorns voorstel tot verbranding van de Hebreeuwse literatuur hing wezenlijk samen met de door hem verwachte bekering van de joden vóór het Laatste Oordeel. Omdat het onrecht overal in de wereld om zich heen greep, kon volgens hem Gods straffende gerechtigheid niet langer uitblijven. Maar eerst zou het hele joodse volk zich tot Christus bekeren. Hij zag zichzelf als eersteling van de grote oogst van bekeerde joden. De bekering van het hele joodse volk zou echter alleen maar kunnen plaatsvinden, als de Hebreeuwse literatuur eerst aan de vlammen zou zijn prijsgegeven. In tegenstelling tot Maarten Luther en Johannes Calvijn was Pfefferkorn er diep van overtuigd dat deze bekering nog tijdens zijn leven zou plaatsvinden.

²⁴ Heiko OBERMAN, *Johannes Reuchlin, Verbetering of verdrijving*, in : idem, *Wortels van het antisemitisme*, Kampen, 1983, pp. 38-47 ; Rudolf BOON, *Johannes Reuchlin : Vader van de christen-Qabbalisten*, in : idem, *Hebreeuws Reveil*, Kampen, 1983, pp. 44-60.

In zijn beroemd geworden werk *Augenspiegel* werkte de vermaarde humanist Johannes Reuchlin in 1510 de stelling uit, dat de Hebreeuwse literatuur niet mocht worden verbrand ²⁴. De auteur gaat juridisch te werk. Voor hem is de rechtsgelijkheid van joden en niet-joden het fundamentele uitgangspunt : de joden zijn onderdanen van het Romeinse Rijk en daarom moeten zij volgens het keizerlijk recht worden beoordeeld. Overeenkomstig zeer oude tradities moeten wij volgens de auteur het bezit van iedereen beschermen, ook al hebben wij op ethische gronden bedenkingen tegen de persoon van de bezitter. Opmerkelijk is, dat Reuchlin schrijft, dat de boeken van de joden nog nooit door de kerkelijke of wereldlijke rechter werden veroordeeld. De jurist Reuchlin kende de geschiedenis blijkbaar zo slecht dat hij niet wist dat sinds het begin van de 13de eeuw pausen, zoals we zagen, bijna onafgebroken een anti-

joods beleid hadden gevoerd tegen de *Talmoed* en vervolgens vele brandstapels hadden laten oprichten om na een proces duizenden exemplaren aan de vlammen prijs te geven. In ieder geval is Reuchlin als humanist van oordeel, dat het niet is toegestaan om dergelijke literatuur van joden af te nemen, de uitgave ervan te belemmeren of de boeken te verbranden. Ook voor Reuchlin blijft gelden dat de joden de aartsvijanden van de kerk zijn, maar tegelijkertijd zijn zij juridisch beschouwd medeburgers, die met niet-joden «*binnen één burgerrecht en burgvrede leven*», zoals hij schrijft. Hij benadrukt verder : «*Ik begunstig de joden zo, dat zij geen onrecht mogen doen, maar ook geen onrecht hoeven te lijden ! Wanneer wij de juridische normen prijsgeven, ontaarden wij in wilde beesten !*».

In Duitsland kreeg Reuchlin steeds meer aanhangers onder degenen, die wilden afrekenen met het middeleeuws bijgeloof, zoals zij het zelf noemden. Onder de jongere Duitsers zetten Hermann von Busche, Crotus Rubianus en Ulrich von Hutten zich in, weerstand te bieden aan de agitaties van de dominicanen te Keulen. Onder de oudere Duitsers sloten hertog Ulrich von Würtemberg en leden van zijn hof, graaf Von Helfenstein te Ausgburg, graaf Von Neuar, Welsler te Regensburg, Pirkheimer te Nürnberg en Peutinger te Ausgburg en tenslotte enkele kanunniken van bisschoppelijke kapittels zich bij Reuchlin aan om te voorkomen dat de Hebreeuwse literatuur opnieuw werd verbrand. Daarom trad van nu af aan Jacob van Hochstraten, prior en inquisiteur te Keulen, steeds harder en onverzoenlijker tegen Reuchlin en zijn aanhangers op. 15 September 1513 schreef hij Reuchlin een brief, waarin hij hem beval om binnen zes dagen naar Mainz te komen om terecht te staan vanwege ketterij en begunstiging van de joden in de christelijke samenleving. Kort tevoren had hij een verweerschrift tegen de *Augenspiegel* van Reuchlin geschreven en hierover het oordeel gevraagd van vier universiteiten, namelijk die van Keulen, Leuven, Erfurt en Parijs. Het antwoord van alle hoogleraren was, dat de strijd tegen de Hebreeuwse literatuur overeenstemde met het beleid dat de pausen, de bisschoppen en de concilies de eeuwen door hadden uitgestippeld ²⁵ en daarom zolang moest worden voortgezet totdat alle exemplaren van de *Talmoed* in rook waren opgegaan. Ondanks het feit dat docenten en studenten van de juridische faculteit van de universiteit te Mainz protesteerden tegen het proces, waarin Reuchlin door de bisschoppelijke inquisiteur werd gedagvaard, werd hij toch veroordeeld, omdat hij ervan werd beschuldigd dat hij in strijd met de tra-

²⁵ Hans JANSEN, *Raymond Martini's manuscript 'Pugio Fidei' ('dolk van 't geloof') infecteert West en Oost. Een receptie-geschiedenis van middeleeuwse literatuur over joden*, Kampen, 1990.

²⁶ In *Rabbijnenbijbel en Contra-reformatie* (Hilversum, 1983), schrijft P. van Boxel : «*Het bevor-deren van het Hebreeuws en de aandacht voor de joodse traditie stonden veeleer in een grotere context van de renaissance, waarvan paus Leo X een duidelijke exponent was. Gedurende zijn pontificaat was Rome een paradijs voor kunstenaars en geleerden (...) Het aandringen van de paus om de Talmoed te drukken moet daarom binnen deze context worden gezien*» (op. cit. p. 65).

ditie van de kerk de joden begunstigde door hen als mensen te beschouwen die dezelfde rechten hebben als alle andere mensen. Vervolgens kregen de geestelijken van Mainz de opdracht om vanaf de kansel hun gelovigen mee te delen, dat zowel joden als christenen onder bedreiging van zware straffen verplicht waren alle exemplaren van de *Talmoed* bij de inquisiteur in te leveren. Bovendien verleenden de geestelijken het kerkvolk honderd dagen aflaat, als het 12 oktober 1513 te Mainz het grote autodafé, waarvoor hoogleraren van genoemde universiteiten en dominicanen uit heel Duitsland al waren uitgenodigd, zou bijwonen. Toen de beulsknechten al klaar stonden om het vuur in de brandstapel aan te steken, rende een bode van aartsbisschop Uriel van Gemmingen het podium van de rechters op om hun mee te delen dat de uitvoering van het vonnis een maand moest worden uitgesteld. De geplande verbranding van Hebreeuwse literatuur werd op het nippertje voorkomen. Paus Leo X, die eens zei : «*Het is bekend, hoeveel voordelen de fabel van Christus ons en allen die met ons verbonden zijn, in alle tijden heeft gebracht*», keek vanaf zijn olympische hoogte met verachting neer op de theologische twisten in Duitsland, die hij beschouwde als kinderspelen, die verlichte volwassenen ver achter zich hebben gelaten. In een bul van 21 november 1513 maakte hij bekend, dat de bisschoppen van Speier en Worms het conflict tussen Reuchlin en Pfefferkorn met uitschakeling van alle andere onafhankelijke bisschoppelijke rechtbanken ofwel zelf moesten beslechten ofwel door twee onafhankelijke rechters. Zij benoemden twee onafhankelijke rechters, die in januari 1514 verklaarden, dat Reuchlin niet van ketterij kon worden beschuldigd noch dat hij de joden begunstigde. Maar daarmee kwam er nog geen einde aan de affaire. Jacob Hochstraten begon in Rome dreigementen te uiten : als hij geen gelijk kreeg, zou hij de paus niet langer gehoorzamen en zelfs een kerkscheuring niet langer schuwen. Als paus diende Leo X het beleid dat zijn voorgangers hadden uitgestippeld met betrekking tot de *Talmoed*, onvoorwaardelijk voort te zetten. De paus week niet voor dergelijke dreigementen ²⁶. Toen vervolgens de universiteit van Parijs als ook de Franse koning Lodewijk XII in brieven de paus adviseerden om overeenkomstig de traditie van de Kerk de Hebreeuwse literatuur te laten verbranden, besloot paus Leo X de al zo lang slepende zaak aan de bisschoppen van het Lateraans concilie voor te leggen, die Reuchlin op 26 juli 1516 van elke blaam vrijspraken en de dominicanen van Keulen veroordeelden. Enkele decennia later zou de strijd tegen de *Talmoed* en *Kabbala* opnieuw losbarsten, maar dan in de

Kerkelijke Staat zelf. Toen waren het opnieuw de pausen zelf, die met een beroep op het beleid van hun voorgangers de ene brandstapel na de andere lieten aansteken om duizenden kostbare Hebreeuwse werken in rook en as te laten opgaan ²⁷. Achtereenvolgens worden in Rome, Venetië, Romagna, Ancona, Toscana, Ferrara, Pesaro, Padua en op de eilanden Corfu en Kreta brandstapels op pleinen opgericht om de Hebreeuwse literatuur te verbranden.

6. Geen pleidooi voor het behoud van Hebreeuwse literatuur

Heeft de humanist Erasmus - die van zichzelf eens zei : «*Mensen als ik komen eeuwen lang zelden voor*» - in deze campagne van Reuchlin om het behoud van de Hebreeuwse literatuur, die zich ontwikkelde tot een felle strijd tussen aanhangers van het humanisme en de scholastieke wetenschap, duidelijk stelling genomen ? Aan welke zijde schaarde zich «de Prins van de humanisten», toen in Duitsland wetenschappers verdeeld waren in humanisten en Middeleeuwse obscurantisten ? Was het verloop van de strijd voor Erasmus misschien een aanleiding om zijn visie te geven op de joden en hun geschriften ? ²⁸

Begin april 1514 schreef Reuchlin een brief aan Erasmus, die op dat moment zich in Londen ophield. Reuchlin schetste hierin het verloop van de strijd om de confiscatie en de verbranding van Hebreeuwse literatuur in Duitsland. Hij citeerde letterlijk het oordeel van de bisschop van Speier, de *Iudex Apostolicus*, die de humanist Reuchlin had vrijgesproken van ketterij en bovendien had kunnen voorkomen, dat Hebreeuwse geschriften aan de vlammen waren prijsgegeven. Reuchlin sprak de hoop uit, dat Erasmus zijn Engelse vrienden over de campagne zou inlichten en dat hij alle vroegere verdachtmakingen tegen hem zou ontzenuwen ²⁹. Pas vier maanden later, in augustus 1514, beantwoordde Erasmus vanuit Basel de brief van Reuchlin. Hij schreef hem een vriendelijke maar nietszeggende brief, waarin hij er geen twijfel over liet bestaan, dat hij zelf, als ook de bisschop van Rochester, John Fischer, en de deken van de St. Paul's kathedraal, John Colet, aan de kant van Reuchlin stonden. Opmerkelijk genoeg schreef hij verder, dat hij uit de letterlijke tekst met betrekking tot Reuchlins vrijspraak door de bisschop van Speier, niet kon concluderen, dat de bisschop het echt voor de zaak van Reuchlin had opgenomen en hem had verdedigd. Volgens Erasmus had de bisschop alleen maar benadrukt, dat hij zelf als overwinnaar uit de

²⁷ Kenneth R. STOW, *The Burning of the Talmud in 1553, in the Light of sixteenth century catholic attitude toward the Talmud*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 34 (1972) pp. 451-459 ; Moritz STERN, *Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden. Mit Benutzung des päpstlichen Geheimarchivs zu Rom*, Kiel, 1893, nr.100 ; Hans JANSEN, *Raymond Martini's manuscript «Pugio Fidei» («Dolk van 't geloof') infecteert West en Oost. Een receptiegeschiedenis van middeleeuwse literatuur over joden* (inaugurale rede van 19 december 1990 aan Vrije Universiteit te Brussel), Kampen, 1990, pp. 32-34.

²⁸ Guido KISCH, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum*, in : *Philosophie und Geschichte*, 83/84, Tübingen, 1969 ; Shimon MARKISH, *Erasmus and the Jews*, Chicago, 1986 ; Heiko OBERMAN, *Wortels van het antisemitisme*, Kampen, 1983.

²⁹ E I, 556, pp. 24-28 (Frankfurt, april 1514).

³⁰ E II, 4, p. 4 e.v. (Basel, augustus 1514).

³¹ Heiko OBERMAN, *Wortels van het antisemitisme*, Kampen, 1983, p. 55.

strijd naar voren was gekomen. Tenslotte gaf Erasmus aan Reuchlin en zijn tegenstanders in Keulen het advies, om de campagne om het behoud of de verbranding van de Hebreeuwse literatuur, niet zo heftig te voeren, zonder ook maar met één woord op het voorwerp van de strijd, de Hebreeuwse literatuur zelf, nader in te gaan. Hij liet volledig in het midden wie gelijk had : de humanist Reuchlin of de dominicanen te Keulen. Aan het einde van de brief sprak hij Reuchlin rechtstreeks aan als «*totius Germaniae vere unicum decus et ornamentum incomparabile*»³⁰. Toen in Duitsland de strijd woedde omtrent de confiscatie en verbranding van Hebreeuwse literatuur, nam Erasmus geen standpunt in, laat staan dat hij protesteerde tegen de inquisiteur Jacob van Hochstraten, die in overeenstemming met het beleid van de pausen in de 13de en 14de eeuw, Duitsland wilde zuiveren van alle joodse boeken, die als gevolg van de boekdrukkunst op grote schaal werden verspreid. Erasmus schaarde zich achter Reuchlin enkel en alleen omdat hij de vrijheid van Reuchlin als wetenschapsbeoefenaar wilde verdedigen : het ging Erasmus, zoals Heiko Oberman aantoonde, «*om de veilig gestelde vrije ruimte van de christelijke geleerde om zijn resultaten van onderzoek te publiceren, onafhankelijk van scholen en opvattingen van scholen, onbedreigd door kerk en politiek*»³¹. Later volgden nog drie vriendelijke maar nietszeggende brieven aan Reuchlin, waarin Erasmus opnieuw zweeg over de zaak van Reuchlin en de zijnen, die zij met hartstocht verdedigden : het behoud van de Hebreeuwse literatuur in Europa.

³² Guido KISCH, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum*, p.15

In 1514 publiceerde Johannes Reuchlin ter verdediging van zijn zaak het boek «*Illustrorum virorum epistolae, Hebraicae, Graecae en Latinae ad Johannem Reuchlin Phorcensem*» (Hebreeuwse, Griekse en Latijnse brieven van beroemde mannen, geadresseerd aan Johannes Reuchlin). Deze brieven moesten bewijzen, dat Reuchlin in zijn strijd tegen Pfefferkorn en de dominicanen van Keulen om het behoud van de Hebreeuwse literatuur, zich gesteund wist door wetenschappers uit heel Europa. Ook de hierboven genoemde brieven van Erasmus aan Reuchlin werden hierin opgenomen. Erasmus heeft dat zijn hele verdere leven betreurd, omdat door de publicatie van zijn brieven aan Reuchlin de indruk zou kunnen ontstaan, dat hij de zaak van Reuchlin wilde bepleiten. Het tegendeel was waar. Daarom nam Erasmus in de verzameling van brieven die hij later zelf uitgaf, deze brieven aan Reuchlin niet op³². Dat gold ook voor de volgende brief, die Erasmus op 1 maart 1515 aan Reuchlin schreef : hierin bevestigde hij dat hij zelf en bis-

schop Fischer hem welgezind waren en hem hoogachtten. Maar opnieuw zweeg hij over de strijd die Reuchlin zo na aan hart lag en die heel Europa in beroering bracht³³. Op 5 juni 1515 antwoordde Reuchlin op de brief van Erasmus van 1 maart 1515. Om Erasmus te bewegen zich in de strijd te mengen, schetste Reuchlin het verloop van het proces en merkte op, dat zijn tegenstanders veel geld bij elkaar zouden moeten brengen om de strijd in Rome voort te zetten³⁴. Vanuit Antwerpen uitte Erasmus in brieven aan vrienden zijn misnoegen over het feit, dat in de *Epistolae obscurorum virorum* (1515), waarin de Dunkelmänner (zoals de dominicanen te Keulen en Pfefferkorn werden genoemd) belachelijk en bespottelijk werden gemaakt, ook zijn naam werd genoemd. Erasmus vreesde dat de indruk gewekt zou kunnen worden, dat hij de opvattingen van Reuchlin over de Hebreeuwse literatuur zou delen. Hij was het eens met Reuchlin en de zijnen, dat de joodse boeken niet verbrand mochten worden, maar op geen enkele wijze deelde hij diens opvattingen, dat de verspreiding van de *Talmoed* en de *Kabbala* geen grote bedreiging vormden voor de overleving van het christendom in Europa, ja zelfs konden worden gebruikt voor de bekering van de joden³⁵. Op 15 mei 1515 schreef Erasmus vanuit Londen twee brieven naar Rome : de ene was bestemd voor kardinaal Raphaël Riarius, de andere voor kardinaal Dominicus Grimanus (twee invloedrijke kardinalen in de Romeinse curie), om voor Reuchlin bij de paus te bemiddelen, om te voorkomen dat paus Leo X de vermaarde humanist zou veroordelen. Erasmus deed dat niet om de zaak van Reuchlin te bepleiten, maar om de vrijheid van de wetenschapsbeoefenaar te waarborgen³⁶. Daarbij dacht hij ook aan zichzelf : Erasmus was zijn hele leven bang dat Rome bepaalde van zijn werken zou veroordelen. Toen Erasmus tenslotte van Johannes Caesarius vanuit Keulen twee exemplaren van de *Defensio Reuchlini*, geschreven door Georgius Benignus, ontving, vond hij het niet de moeite waard om hierop te reageren³⁷.

³³ E II, 49 e.v. (Basel, 1 maart 1515).

³⁴ E II, 249 (Stuttgart, 5 juni 1516).

³⁵ E III, 44, 4.

³⁶ E II, 72, 107 e.v. (Londen, 15 mei 1515), E II, 78, 178 e.v. (Londen, 15 mei 1515).

³⁷ E III, 102, p. 26.

7. Protest tegen renaissance van Hebreeuwse literatuur

Toen op 26 juli 1516, tijdens het Lateraanse concilie te Rome, Leo X en de bisschoppen Reuchlin hadden vrijgesproken van ketterij, kwam Erasmus in de daarop volgende jaren in actie. Erasmus had, zoals we zagen, in Rome gepleit voor Reuchlin om te voorkomen dat laatstgenoemde zou worden veroordeeld. Erasmus was van mening, dat elke wetenschapsbeoefenaar in alle vrijheid, onafhankelijke

³⁸ LB VII, 80 E-F ; LB V, 546 A-C ; LB V, 1048, F-1049A ; LB V, 105 C-D ; LB V, 100 D-E ; LB VII, 72 A-B en LB VII, 443 E-F.

³⁹ LB VII, 80 E-F.

⁴⁰ Guido KISCH, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum in Philosophie und Geschichte*, nr 83/84, (Tübingen, 1969), p. 38 ; Guido KISCH, *Zasius und Reuchlin, Eine Rechtsgeschichtlich-vergleichende Studie zum Toleranzproblem im 16. Jahrhundert*, Stuttgart, 1961, 67, nr.50, 68, nr.51 en 52 ; de stellingen, die Harry S. MARY in zijn paper, getiteld *Erasmus and the Jews - a Psychohistoric Reevaluation*, voor de *Sixth World Congress of Jewish Studies* in Jerusalem (1973) schreef, geven blijk van grote ondeskundigheid en kwaadaardige vooringenomenheid : «*Erasmus' anti-Semitism went far beyond the general medieval norms, Erasmus was syphilitic (a fact supposedly established by medicine), he blamed all the troubles of the world on the Jews, he demanded their expulsion from Western Europe, and he accused them of poisoning air and foods*».

lijk van kerk en politiek, zijn onderzoek moest kunnen verichten. Daarom is het opmerkelijk, dat de «Prins van de humanisten», die zich in de afgelopen jaren niet inhoudelijk met de zaak van Reuchlin had bemoeid - dat wil zeggen dat hij geen oordeel had uitgesproken over de Hebreeuwse literatuur - na de vrijspraak van Reuchlin tijdens het concilie te Rome, jaren lang tijdgenoten waarschuwde voor het grote gevaar van de verspreiding van joodse geschriften en tegelijkertijd de joden zelf in een uitermate kwaad daglicht stelde. Dat klinkt paradoxaal. Waarom verbrak Erasmus zijn zwijgen juist op dat moment ? Het eerherstel van Reuchlin, dat de humanist vooral te danken had aan de verlichte paus Leo X en waarmee Erasmus instemde, betekende ook, dat de joden niet op grond van hun geloof mochten worden vervolgd en dat de bronnen van hun geloof (*Talmoed* en *Kabbala*) niet mochten worden geconfisqueerd en verbrand. Dit laatste is een centraal thema in het exegetisch werk van Erasmus ³⁸. Om één voorbeeld te geven : in de gelijkenis van het onkruid en de tarwe (Matteüs 13) leest Erasmus : «*De slaven zeiden tot hem : Wilt gij dan, dat wij het onkruid bijeenhalen ? Hij zeide : Neen, want bij het bijeenhalen van het onkruid zoudt gij tevens het koren kunnen uittrekken. Laat beide samen opgroeien tot de oogst. En in de oogsttijd zal ik tot de maaiers zeggen : Haalt eerst het onkruid bijeen en bindt het in bossen om het te verbranden, maar brengt het koren bijeen in mijn schuur*» (vv. 29-30). Het commentaar van Erasmus luidt : «*De slaven die het onkruid tussen de tarwe willen uittrekken, zijn degenen die de valse profeten en de ketters door het zwaard willen ombrengen of tenminste strenge maatregelen tegen hen willen nemen, terwijl Jezus niet uit is op hun vernietiging maar hen wenst te verdragen, in de hoop dat zij plotseling tot inzicht komen en van onkruid in witte tarwe veranderen. Als zij niet tot inzicht komen, zullen zij bij de terugkomst van Jezus zeker worden veroordeeld (...) Intussen moeten ook wij verdragen dat op aarde het kwade is verstrengeld met het goede, omdat het in de kiem smoren van het kwaad voor het voortbestaan van het goede een groter gevaar is dan het dulden ervan*» ³⁹. Ten onrechte komt de historicus Guido Kisch, die alleen Erasmus' brieven bestudeerde, in zijn genoemd werk *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum* tot de volgende conclusie : «*Het is bekend dat Erasmus in het openbaar zijn vreugde uitte over de dood van Zwingli en Oekolampad. Hij zou zeker met Luthers vernietigingsprogramma met betrekking tot de joden en plein publique hebben ingestemd, als hij toen nog had geleefd*»⁴⁰.

Maar dit eerherstel van Reuchlin door paus en bisschoppen betekende voor Erasmus niet, dat de kerk niet op haar hoede moest blijven - zoals zij de eeuwen door had gedaan - voor de kwalijke invloed die er van de joden en hun geschriften op de christelijke samenleving uitging. Welnu, Erasmus merkte tijdens zijn vele reizen, dat veel christelijke wetenschappers, die een bijdrage wilden leveren aan de renaissance van het Hebreeuws en de Hebreeuwse letterkunde, de vrijspraak van Reuchlin verkeerd interpreteerden. Zij waren namelijk van mening, dat zij de Hebreeuwse literatuur (*Talmoed* en *Kabbala*) nu ook in eigen kring rustig mochten verspreiden en dat aan uitgevers van deze werken geen strobreed in de weg gelegd mocht worden. Ongelukkigerwijs had de verlichte paus Leo X, die van kunst en muziek meer wist dan van het christelijk geloof, deze christelijke hebraïsten in hun opvattingen gesteund : de paus had notabene tot grote ergernis van Erasmus de vermaarde uitgever van Hebreeuwse boeken, Daniel van Bomberghen te Venetië, aangespoord om de *Talmoed* (30 delen) uit te geven. Trouw aan de traditie van de kerk was Erasmus er diep van overtuigd, dat de kerk niet alleen de dure plicht had om te waarschuwen voor het gevaar van joodse geschriften en voor de omgang met joden, maar dat zij met het oog op de overleving van het christendom ook niet kon dulden, dat joden, marranen en christelijke hebraïsten als gevolg van de boekdrukkunst de Hebreeuwse letterkunde op grote schaal in de christelijke samenleving verspreiden. Gedurende zijn hele leven was Erasmus de mening toegedaan, dat aan de renaissance van het Hebreeuws en de Hebreeuwse letteren een halt moest worden toegeroepen om de verjoodsing van kerk en samenleving tegen te gaan. Tussen kerk en synagoge gaapte nu eenmaal een niet te overbruggen kloof ⁴¹.

⁴¹ Shimon MARKISH, *Mosaic Law, Judaism, and «Judaism»*, in : idem, *Erasmus and the Jews*, Chicago, 1986, pp. 1-26.

Daarom gaf Erasmus na de vrijspraak van Reuchlin door paus en bisschoppen op 26 juli 1516 tijdens het Lateraanse concilie te Rome, zijn visie op de Hebreeuwse literatuur, om zijn lezers te waarschuwen voor het grote gevaar van de joodse geschriften. Erasmus geloofde dat deze vrijspraak van Reuchlin tot gevolg zou kunnen hebben, dat steeds meer christenen de Hebreeuwse taal en letterkunde zouden gaan studeren. Op 26 februari 1517 schreef Erasmus, die in navolging van de grote kerkvader Hiëronymus het Hebreeuws «*een barbaarse taal*» noemt, in een brief aan Wolfgang Fabricius Capito, hebraïst en reformator te Straatsburg : «*Ik heb een bang voor gevoel, dat door de wedergeboorte van de studie van het Hebreeuws en de*

⁴² E (=P.S. ALLEN, H.M. ALLEN en H.W. GARROD), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. 11 Bände. (Oxford, 1906-1947) II, 491, p. 137 e.v. (Antwerpen, 26 Februari 1516/1517).

⁴³ Rudolf BOON, op. cit., pp. 53-59

⁴⁴ Deze terminologie gaat terug op de kerkvaders, die in hun traktaaten tegen de joden dikwijls pone- ren, dat joden met hun Hebreeuwse geschriften niets dan stank verspreiden.

⁴⁵ E III, 253, pp. 19-25 (Leuven, 13 maart 1518).

⁴⁶ Zie ook : E III, 253, pp. 19-26 (Leuven, 13 maart 1518).

Hebreeuwse literatuur in onze tijd het signaal wordt gege- ven, dat we een revival (een renaissance, een reveil) zullen meemaken van het jodendom ; er bestaat niets gevaarlijkers voor de onderwijzing van Christus dan deze meest verder- felijke pest, het jodendom («qua peste nihil adversius nihil- que infensius inveniri potest doctrinae Christi»). Onlangs zijn er verscheidene boekjes gepubliceerd, die de zuivere lucht van het jodendom ademen. Ik lees nauwlettend de brieven van onze grote held, de apostel Paulus, die onver- moeibaar heeft gezwoegd om Christus uit de boeien van het jodendom (dat wil zeggen de joodse levenswijze met zijn riten en ceremonies) te bevrijden. Ik merk dat sommige christenen (ik zou hun namen kunnen noemen) afglijden naar dit jodendom, zonder dat ze het zelf merken. Men heeft mij verteld over mensen, die andere onderwijs-programma's aan het uitwerken zijn, die niets kunnen toevoegen aan de ken- nis van Christus, maar de mensen alleen maar zand in de ogen strooien. Elke studie moet alleen aan Christus zijn gewijd»⁴². Enige tijd later schrijft Erasmus naar aanleiding van de publicatie van Reuchlins *De arte Cabbalistica*⁴³ een tweede brief aan de hebraïst Wolfgang Fabricius Capito. Hij begint met op te merken, dat hij liever had gezien, dat Capito zich op de Griekse dan op de Hebreeuwse taal had toegelegd. Hij motiveert dit als volgt : «Het joodse volk verspreidt, zoals ik zie, met zijn afgrijselijke verhalen in de Talmoed, de Kabbala, het Tetagram (de Poorten van het licht en al die niets zeggende namen !) niets dan stank⁴⁴. In Italië leven veel joden, in Spanje zijn praktisch geen christenen meer. Ik ben werkelijk vreselijk bang, dat deze pest, die vroeger al werd overwonnen, zich opnieuw in Europa zal verspreiden⁴⁵». Erasmus is echter van mening, dat niet alleen de Hebreeuwse geschriften van de Talmoed en de Kabbala christenen kunnen verwijderen van Christus, maar zelfs het Oude Testament. Daarom schrijft hij verder aan Wolfgang Fabricius Capito : «Ook vind ik dat de christelijke kerk niet zoveel waarde aan het Oude Testament zou moeten hechten. In het Oude Testament gaat het toch alleen maar om schaduwen, waarmee mensen een tijdje moesten leven. Het Oude Testament is nu (als ik om me heen zie en mijn oren te luis- teren leg) bijna belangrijker geworden dan de literatuur van het Christendom. Op de een of andere manier zijn we bezig ons helemaal van Christus te verwijderen⁴⁶». Erasmus vreesde dat door de renaissance van het Hebreeuws en de Hebreeuwse literatuur het christendom in Europa zou ver- dringen. Tot aan het einde van zijn leven komt Erasmus tel- kens weer terug op zijn diepste overtuiging, dat degenen die zich overgeven aan de studie van de Hebreeuwse letter-

kunde, niet te vertrouwen zijn. Erasmus desavoueerde Middeleeuwse commentaren op de Hebreeuwse Bijbel van joodse geleerden, ook al kon hij er geen bladzijde uit lezen. In augustus 1518 schrijft hij aan Thomas Wolsey : «*Ik heb in mijn leven nooit enige interesse gehad in de Kabbala en de Talmoed*»⁴⁷. Op 19 oktober 1519 schrijft hij in een brief aan Albert van Brandenburg, dat hij niets op heeft met de Hebreeuwse geschriften : de *Talmoed* en de *Kabbala*⁴⁸. In 1516 had hij al in de uitgave van de werken van Hiëronymus geschreven, dat ketters er van houden om het plebs voor de gek te houden en bang te maken met magische woorden, die ze aan de *Talmoed* en *Kabbala* ontleen⁴⁹. In 1520 schrijft hij aan Paul Ricius, die de vloer had aangeveegd met Reuchlins werk *De arte Cabbalistica*, dat het desalniettemin een te vergeven menselijk falen is als iemand, zoals Reuchlin, zoveel tijd besteedt aan de studie van de *Kabbala*⁵⁰. In 1527 stelt hij in een editie van zijn commentaar op het Nieuwe Testament, dat de mysteries die in de *Talmoed* en *Kabbala* worden beschreven, kunnen worden vergeleken met de listen en het bedrog van de valse profeten⁵¹. In een brief aan Jacob van Hochstraten, de inquisiteur te Keulen, schrijft Erasmus : «*Ik hoop dat Christus mij genadig is, ook al heb ik niets op met de Kabbala. In tegendeel !*»⁵²

⁴⁷ E III, 359, 27-36 (Basel, augustus 1518).

⁴⁸ E IV, 100, 1033, pp. 35-36.

⁴⁹ *Hieronymi lucubrations* I, p. 199.

⁵⁰ E IV, 379, 1160, p.1-6.

⁵¹ LB VI, 761 F.

⁵² E IV, 1006, pp. 69-74.

Erasmus liet zich sterk beïnvloeden door de traditionele opvatting van de rooms katholieke kerk in de voorafgaande eeuwen, dat van Hebreeuwse geschriften een slechte invloed uitgaat op christenen⁵³. Het blijkt uit Erasmus' brieven, dat de «Prins der humanisten» grote waarde hechtte aan het oordeel van John Colet (deken van de St. Paul's Cathedral te Londen en later de belangrijkste figuur van de Oxford Reformers). Colet schreef Erasmus in 1517 naar aanleiding van de publicatie van *De arte Cabalistica* van Reuchlin, het volgende : «*Mijn beste Erasmus, hier in Londen komt er geen eind aan de stroom van boeken, waarin je nieuwe kennis kunt opdoen. Met het oog op de kortstondigheid van ons leven, kunnen wij niets beters doen dan een goed en zuiver leven lijden en elke dag ons best doen om verlichte en volmaakte mensen te worden. Reuchlin belooft het ons allemaal in zijn filosofie, die gebaseerd is op de geschriften van Pythagoras en op de Kabbala van de joden. Maar ik denk zelf dat wij dit ideaal (de hoogste ontplooiing van het menszijn) alleen maar bereiken door vurige liefde voor en de navolging van Jezus. Laten wij daarom die ingewikkelde leer van de Kabbala van de joden ver*

⁵³ Hans JANSEN, Raymond Martini's manuscript "Pugio Fidei", op. cit., Kampen, 1990.

⁵⁴ E II, 599, 593, pp. 15-20 (Juli 1517).

achter ons laten en kiezen voor de kortste weg naar de waarheid»⁵⁴.

8. Gedoopte jood voor de kar van «het hele jodengebroad»

⁵⁵ E IV, 46, 138-143 (Antwerpen, 11 augustus 1519).

⁵⁶ *Colloquia*, Leuven, november 1519. Maar als Reuchlin in de zomer van 1522 sterft, voegt Erasmus aan de vermeerdeerde tweede editie van juist deze zelfde *Colloquia*, die al in Basel ter perse is, nog snel zijn *Apotheosis Capnionis* toe, dat wil zeggen de Hemelvaart en verheerlijking van Reuchlin. Hij schrijft niet over hem als voorvechter van de joodse wetenschap, hij eert hem niet als een voortreffelijk hebraïcus en kabbalist, maar als een vertegenwoordiger van onomkoopbare trouw aan de bronnen. Hij presenteert Reuchlin nota bene als slachtoffer van de joden. Reuchlins binnengaan in het koninkrijk der hemelen wordt door Erasmus verheerlijkt. Op de weg er naar toe worden hem allerlei hindernissen door kwade geesten in de weg gelegd, die hij allemaal overwint. Als Reuchlin de eeuwigheid is binnengetroten, wordt hij door de kerkvader Hiëronymus als diens gelijke begroet. In deze *Apotheosis Capnionis* klonk, zoals tijdgenoten opmerkten, de gewetenswroeging van Erasmus door, die Reuchlin in diens strijd voor het behoud van de Hebreeuwse literatuur nooit had gesteund.

De genoemde vrijspraak van Reuchlin door paus en bisschoppen was voor Erasmus ook aanleiding om zich daarna indirect in te laten met de campagne die de dominicanen te Keulen voerden om de Hebreeuwse literatuur aan de vlammen prijs te geven. Hij stelde de bezitters van de joodse boeken in een uitermate kwaad daglicht. 11 augustus 1519 schrijft Erasmus in een brief aan Jacob van Hochstraten, de inquisiteur te Keulen, het volgende : «*Waarom wordt er toch zoveel krachtsinspanning aangewend om de joden gehaat te maken ? Is er onder ons ook maar iemand te vinden, die dit soort mensen (de joden) al niet genoeg verwenst ? Als het haten van joden het kenmerk is van authentieke christenen, zijn wij allen uitstekende christenen*»⁵⁵. Het is nauwelijks te geloven, dat de humanist Erasmus deze woorden schreef als een kritiek op de levenswijze van de christenen van de 16de eeuw, want het is in ieder geval opmerkelijk, dat deze kritiek voor hem zelf geen criterium is geworden voor een nieuwe verhouding tot de joden. Erasmus vervolgt zijn brief : «*Ik zeg dat niet om Reuchlin in bescherming te nemen. Ik wil me helemaal niet inlaten met de zaak van Reuchlin, wat jij schijnt te vermoeden*». Erasmus wil niets te maken hebben met de strijd van Reuchlin en de zijnen voor het behoud van de Hebreeuwse literatuur. In 1519 legt Erasmus in de eerste druk van zijn in Leuven verschenen *Colloquia* sterke nadruk erop : «*Ik ben géén aanhanger van Reuchlin. Behalve een normale vriendschap heb ik niets met hem gemeen. Nooit heb ik hem gesteund en hij zou het niet eens gewild hebben*»⁵⁶. Erasmus sprak zeker uit angst voor een ketterproces, maar hij sprak de waarheid. Hij vreesde, zoals we al zagen, dat met de renaissance van het Hebreeuws ook het jodendom tot een nieuwe geestelijke macht in Europa zou uitgroeien. Omdat christelijke geleerden Hebreeuws studeerden, Hebreeuwse geschriften bestudeerden en zelfs (zoals Reuchlin) Hebreeuwse publicaties op hun naam hadden staan, stond met de herontdekking van het Hebreeuws het jodendom als «*de meest verderfelijke pest*» nu dreigend binnenshuis, in het hart van de kerk. Toen de felle strijd om het behoud van de Hebreeuwse literatuur in Europa escaleerde, was dit voor Erasmus een gelegenheid om op zeer klassieke wijze uit te halen naar de joden en vooral naar

de bekeerde joden. In een aantal brieven spreekt hij een vernietigend oordeel uit over de christen geworden jood Pfefferkorn, die de dominicanen van Keulen onder leiding van hun prior en inquisiteur Jacob van Hochstraten hadden ingehuurd om de strijd aan te binden tegen de Renaissance van de Hebreeuwse literatuur. Als zij die strijd zouden winnen, zou de weg vrij zijn voor de bekering van alle joden. Erasmus was echter van mening dat wij uiterst voorzichtig moeten zijn met het opnemen van joden in de christelijke gemeenschap, omdat het dopen van joden levensgevaarlijk is voor de overleving van de kerk van Christus. In de gedachtegang van de humanist Erasmus vormden gedoopte joden voor het voortbestaan van de kerk en van het christelijk Europa een nóg grotere bedreiging dan niet-gedoopte joden. Dat wordt onmiskenbaar duidelijk uit een aantal brieven die hij schreef.

Op 2 november 1517 schrijft Erasmus vanuit Leuven in een brief aan Willibald Pirckheimer te Neurenberg over de renegaat Pfefferkorn : *«Zie eens, van welk instrument de authentieke belijders van het ware geloof (hij bedoelt de dominicanen van Keulen) zich bedienen : een volslagen gek, een onbeschaamde vlegel die wij geen half-jood moeten noemen, omdat hij door zijn daden laat zien, dat hij een super-jood is. De duivel, de eeuwige vijand van de christelijke godsdienst, had zich geen beter instrument kunnen wensen dan een dergelijke engel van Satan, veranderd in een engel van het Licht, die onder het voorwendsel dat hij het christelijk geloof verdedigt, overal het belangrijkste en beste van onze religie, namelijk de zichtbare eenheid, verwoest. Het is belachelijk dat mensen die wij eeuwig zullen blijven gedenken, met een dergelijk monster moeten strijden. Zijn naam alleen al bevuilt het papier. Ik durf mijn hoofd erom te wedden, dat hij zich met geen andere bedoeling heeft laten dopen dan om nóg kwaadaardiger tegen de christenen op te treden én, eenmaal in deze gemeenschap opgenomen, de hele wereld met zijn joods vergif te infecteren. Want wat had hij anders kunnen bereiken als hij jood was gebleven ? Pas nu hij het masker van een christen heeft opgezet, gedraagt hij zich als een authentieke jood en handelt hij in overeenstemming met zijn afkomst. Nooit zou hij de joden - tot wier groep hij behoort - een grotere dienst kunnen bewijzen dan, onder voorwendsel dat hij een aanhanger van het christelijk geloof is geworden, de christenen aan de vijanden (de joden) uit te leveren. Hij is zo stom als een rund, maar werkelijk geniaal in het doen van het kwade. Door tweedracht onder de gehele christenheid te zaaien,*

⁵⁷ E III, 117 e. v., pp. 24-56 (Leuven, 2 november 1517).

⁵⁸ E III, 122, pp. 11-15 (Leuven, 2 november 1517).

⁵⁹ Zie Herodotus III, pp. 154-158 : Gedurende het beleg van Babylon door koning Darius, sneed de Perzische Zopyrus zijn oren en neus af en loog hij, dat hij was verminkt door koning Darius. Zo kreeg hij het vertrouwen van de overwonnen Babyloniërs terug, aan wie hij had voorgewend dat hij was weggelopen.

brengt hij de Satan het beste offer. De schurk Pfefferkorn is meer dan een halve jood. Als je hem opereert, springen er zeshonderd joden uit»⁵⁷.

Op dezelfde dag, op 2 November 1517, schrijft hij in een brief aan Gerhard Lister, over de christen geworden jood Pfefferkorn : *«Die Pfefferkorn is werkelijk een verdorven mens, die het niet waard is om als tegenstander van Reuchlin en de zijnen te worden uitgespeeld. Hij is alleen geschikt om beulswerk te verrichten. Het zou de moeite waard zijn geweest om hem in de doopfont te laten verzuipen. Als jood vermomd kon hij de vrede onder de christenen verstoren»⁵⁸.* Op 2 en 3 november 1517 schrijft Erasmus in een lange brief aan Jacobus Banisius, waarin hij Pfefferkorn een «Pestkorrel» noemt : dat wil zeggen dat hij door zijn optreden «het jodendom als de meest verderfelijke pest» in de Kerk verspreidt (zie brief van 26 februari 1517 aan Wolfgang Fabricius Capito). Erasmus gaat in zijn brief aan Banisius als volgt verder : *«Het zou beter zijn geweest dat hij jood was gebleven of dat hij ook zijn tong en beide handen had laten besnijden zoals zijn voorhuid. Deze achtenswaardige leraren (zo noemt Erasmus de inquisiteur Jacobus van Hochstraten en zijn medestanders in de strijd om de Hebreeuwse literatuur te verbranden !), bedienen zich van een dergelijk werktuig om de eendracht in de christelijke gemeenschap te ondermijnen. Wat kunnen deze misdadige besnedenen en hun aanvoerder, de Satan, anders wensen dan dat op deze wijze de eenheid onder het christenvolk wordt verwoest. Hij is de ergste wraakgodin (Alecto), die op tataarische trompetten krijgssignalen laat horen (om tegen de christenen ten strijde te trekken !), hij is een afgezant van de Satan, een duivelsgebroed, een instrument in de handen van huichelaars, een vermomde voorvechter van het geloof, ja de ware vijand. Uit een slechte jood is een nog slechtere christen geboren (dat wil zeggen een nóg slechtere jood) (.....) Och, kon de wereld maar begrijpen, hoe onbetrouwbaar (achterbaks, stiekem, gewetenloos en frauduleus) Pfefferkorn is. Als de wereld dat zou verstaan, dan zou zij inzien, hoe deze jood onder het mom van de verdediging van het christelijk geloof, bezig is het christendom in Europa te verwoesten. Omdat deze bekeerde jood zo verwoestend onder ons optreedt, is hij onder de collega's van de besnijdenis zeer populair geworden. Want aan de besneden joden bewees Pfefferkorn dezelfde dienst als destijds in de klasieke oudheid Zopyrus aan Darius⁵⁹ (...) Ik zou willen dat het aloude gezegde, dat uit een slechte jood (door de doop) een nog slechtere christen wordt geboren, niet zo waar is.*

Pfefferkorn die doet alsof hij het jodendom de oorlog heeft verklaard, voert in feite namens de hele joodse achterban zijn strijd tegen de Kerk. De joden zien niets liever dan dat de eenheid onder de christenen wordt verwoest. Hij had jood moeten blijven. Wij moeten veel voorzichtiger worden andere joden tot de Kerk toe te laten (...) Waarom houden echte christenen hun handen niet af van deze schurftige jood. Ik sla met verbijstering gade, dat de regering en de bisschoppen gewoon slapen alsof er niets in Europa aan de hand is. Hoe is het mogelijk dat zij niet inzien, dat zogenaamde christenen van joodse huize een groot gevaar zijn voor de overleving van de kerk, ja van heel Europa? Zij zien niet in, dat dit duivelse zaad - (die «Pestkorrel») - dat de Satan zelf, de vriend van de joden, met zijn eigen hand in kerk en samenleving is begonnen te zaaien, zal uitgroeien tot 'een monsterlijk oerwoud', tenzij zij snel in actie komen en stappen ondernemen (om aan hun verderfelijke invloed paal en perk te stellen)»⁶⁰.

⁶⁰ E III, 125, pp. 12-42 (Leuven, 3 november 1517).

Met het verloop der jaren uit Erasmus zich in zijn brieven steeds feller tegen de zojuist genoemde christen geworden jood Pfefferkorn. Zijn woede tegen hem geldt niet alleen tegen hem als enkeling. De «*doopjood*» bewijst veeleer het gevaar van de jodendoop in het algemeen : «*Wij moeten voorzichtig zijn met het opnemen van joden in de kerk, omdat anders de kerk wordt overspoeld door een nieuwe vloedgolf van Judaïsme*». Erasmus was er diep van overtuigd, dat de humanist en hebraïst Johannes Reuchlin, die de Hebreeuwse literatuur niet aan de vlammen wilde prijsgeven, omdat met name de *Kabbala* kon worden gebruikt om joden van de waarheid van de kerk te overtuigen, grenzeloos het gevaar van de jodendoop onderschatte⁶¹. Daarom schrijft hij 15 november 1517 in een brief aan Reuchlin : «*Deze ene half-jood, Pfefferkorn (die zich heeft vermomd als christen) heeft de zaak van het christendom méér schade berokkend dan het hele jodengebied*»⁶². Letterlijk typeert Erasmus de joden die de achterban van Pfefferkorn vormen als «*Iudaeorum Sentina*», «*het uitvaagsel van de joden*» (letterlijk : wat uitgeveegd is, in toepassing op mensen : het volstrekt minderwaardige, het schuim, het uitschot, de heffe, de gemeenste troep, het uitvaagsel van het volk). Erasmus schrijft verder in zijn brief aan Reuchlin : «*Deze half-jood speelt, als ik me niet vergis, dezelfde rol, die Zopyrus speelde voor Darius, ook al treedt deze bekeerde jood veel gevaarlijker op*».

⁶¹ GUNDERSHEIMER, *Erasmus, Humanism and the Christian Cabala*, in : *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1963, pp. 38-52.

⁶² E III, 143, 713, 7-10 (15 November 1517).

⁶³ Georg GEBHARDT, *Die Stellung des Erasmus von Rotterdam zur Römischen Kirche*, Marburg a.d.Lahn, 1966.

⁶⁴ Shimon MARKISH, *Erasmus and the Jews*, Chicago, 1986, p. 71; onder invloed van de angstpsychose, dat in Spanje bekeerde joden de kerk naar de ondergang zouden brengen, had men in Erasmus' tijd een nieuwe variant van de joodse samenzwering verzonnen: men wist te vertellen, dat in het bisschoppelijk archief van Toledo oude documenten waren ontdekt met betrekking tot een briefwisseling tussen joden in Spanje en Constantinopel. Toen joden uit Spanje in een brief aan het adres van de joodse gemeenschap in Constantinopel hadden geklaagd over de gruweldaden van de Spaanse koning en clerus, had de rabbijn uit Constantinopel het volgende geantwoord: "Jullie zeggen, dat de Spaanse koning jullie dwingt je te laten dopen. Welnu, laat je dopen, want jullie hebben geen andere keuze. Jullie zeggen, dat de koning jullie van al je bezittingen berooft. Welnu, zorgt ervoor dat jullie zonen kooplieden worden, zodat zij op hun beurt de christenen van hun have en goed beroven. Zij staan jullie naar het leven, welnu, voedt jullie kinderen tot artsen en apothekers op, zodat zij het leven van jullie vijanden kunnen bekorten. Zij verwoesten jullie synagogen, welnu, laten jullie zonen theologen en priesters worden, zodat zij hun kerken kunnen verwoesten. Jullie worden ook nog op andere wijze in het nauw gedreven. Welnu, zorgt er dan voor, dat jullie kinderen rechters en notarissen worden, en openbare ambten bekleden, zodat zij invloed krijgen op het openbare leven. Dan kunnen zij hun gezag laten gelden en van hun onderdanen knechten maken, en zich op hun vijanden wreken" (Isidore LOEB, *La correspondance des Juifs d'Espagne avec ceux de Constantinople*, in: *REJ*, XV (1887) pp. 262-276.

Erasmus koos geen partij in de strijd tussen humanisten en obscurantisten om het behoud van de Hebreeuwse literatuur. Als humanist kon hij zich niet scharen achter de obscurantisten in Keulen, omdat hij van mening was, dat de joden hun slechte boeken wel mochten houden. Als katholiek bleef hij trouw aan de traditionele visie van zijn kerk op de Hebreeuwse geschriften en zag hij de renaissance van de joodse letterkunde als een bedreiging voor de overleving van het christelijk Europa ⁶³. Daarom nam hij het ook niet op voor Reuchlin, die belangrijke Hebreeuwse geschriften publiceerde en verspreidde. Maar toen de joden in Duitsland werden bedreigd met confiscatie en vernietiging van alle Hebreeuwse boeken, die onontbeerlijk waren voor de uitoefening van hun godsdienst, mengde Erasmus zich op een zeer merkwaardige wijze in de strijd: hij beschuldigde namelijk de joden ervan, dat zij als instrumenten in de hand van Satan, de van hun geloof afgefallen renegaat Pfefferkorn de opdracht hadden gegeven de kerk van binnenuit te ondermijnen. Daarmee speelde hij contre coeur de dominicanen te Keulen in de kaart. In de vloedgolf van beschimpingen en scheldwoorden, krachttermen en verwensingen, die Erasmus uit aan het adres van Pfefferkorn en diens achterban, vallen twee dingen op: het zeer traditionele thema van een joodse samenzwering, waarop Shimon Markish in zijn diepgaande studie terecht heeft gewezen ⁶⁴, én het item dat Pfefferkorn zich alleen maar voor de schijn heeft laten dopen, om het joodse volk beter en efficiënter van dienst te kunnen zijn. Het idee fixe van een joodse samenzwering bestond al vele eeuwen. Het was een belangrijk aspect van de volkse, alledaagse jodenhaat. Het tweede dat onmiddellijk in het oog springt in genoemde brieven van Erasmus (en dat onontwaaarbar verweven is met het eerste), is diens overtuiging dat Pfefferkorn zich alleen maar voor de schijn heeft laten dopen om vervolgens als superjood het destructieve werk beter te kunnen uitvoeren. Hij heeft zich voor de kar laten spannen van het hele «joden-gebroed» om de kerk te verwoesten en heel Europa, ja de hele wereld te verjoodsen.

9. Verachting van gedoopte (super-) joden

Maar Erasmus beschouwde de gedoopte jood Pfefferkorn niet als een uitzondering onder de gedoopte joden. Pfefferkorn staat exemplarisch voor wat de Kerk van christenen van joodse huize kan verwachten. Uit tal van brieven en geschriften komt naar voren, dat Erasmus vanaf het begin tot het einde van zijn leven ervan overtuigd was, dat

met name de bekeerde joden in het algemeen de overleving van de kerk in de waagschaal stelden. Op 10 maart 1517 schrijft Erasmus in een brief, dat hij Frankrijk prijst, omdat «*het 't enige land is, dat van ketters en Boheemse schismatieken, van joden en half-joodse marranen is gezuiverd en niet grenst aan Turkije (waar volgens hem de joden ook met de Turken samenzweren)*»⁶⁵. In hetzelfde jaar 1517 schrijft hij in zijn werk *Querela Pacis*: «*Nergens in Europa (behalve in Frankrijk) leven christenen volgens de evangelische normen en waarden, nergens in Europa is de zuiverheid van de christelijke religie bewaard gebleven, maar is zij door de omgang met de joden verdwenen, zoals Italië laat zien*»⁶⁶.

⁶⁵ E II, p. 501 e.v. (Antwerpen, 10 maart 1517).

⁶⁶ ASD (*Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, Amsterdam 1969-1983, 13 delen) IV, 2, p. 80.

Erasmus werd in zijn overtuiging dat het proces van vervoerding van Italië (Europa) schrikbarende afmetingen had aangenomen door twee ontwikkelingen gesterkt. Grote groepen marranen, die Spanje en Portugal waren ontvlucht en in steden van de kerkelijke staat en elders in Italië terecht waren gekomen, waren naar het geloof van hun voorvaders teruggekeerd en leefden openlijk of verborgen als jood. Het op grote schaal verspreiden van joodse literatuur bracht met zich mee, dat veel meer christenen dan ooit tevoren, jood werden: er waren christenen die zichzelf hadden besneden, zich joodse namen hadden gegeven en openlijk als jood leefden, terwijl anderen in het openbaar als katholiek en in het geheim als jood leefden, omdat ze bang waren voor de vervolging door de kerk. De laatste groep van christenen, die in beperkte mate joods leefden door deel te nemen aan de joodse feest- en gedenkdagen in het voor- en najaar, stelden elkaar en geestelijke leiders lastige vragen: waren de geschriften van de Hebreeuwse Bijbel ook niet voor de kerk Heilige Schrift en dronk Jezus zelf niet zijn hele leven uit deze onuitputtelijke bron, die hem bovendien inspireerde om de joodse traditie voor zijn tijdgenoten relevant en actueel te maken? Had Jezus zelf niet in alle opzichten joods geleefd en deelgenomen aan hun feest- en gedenkdagen? Lag het niet voor de hand dat christenen die in het voetspoor van Jezus wilden treden, een bepaalde aansluiting bij de synagoge zochten? In zekere zin wilden zij zowel de christelijke als de joodse traditie volgen. Erasmus dacht daar heel anders over; hij was er diep van overtuigd dat de leer en vooral de praxis van de joden (zoals weerspiegeld in hun geschriften), christenen (de Kerk) naar de ondergang zouden voeren⁶⁷.

⁶⁷ Hans JANSEN, *Antisemitisme: een tweeduizendjarige geschiedenis in woord en beeld*, Brussel, 2000/2001 (handboek voor studenten).

⁶⁸ E IX, 243, pp. 24-28 (Freiburg, 1 april 1531), v.g.l. IX, 250, p. 17 (Freiburg, 6 april 1531).

⁶⁹ E VI, 402, 1744, pp. 90-91 (2 september 1526).

⁷⁰ LB (*Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia emandatiore et auctiora*, edidit Joannes Clericus, 10 delen, Lugduni Batavorum, 1703-1706) IX, 821 C-822.

⁷¹ Hans JANSEN, *Christelijke oorsprong van racistische jodenhaat*, Kampen, 1995, pp. 14-38, pp. 63-65.

In 1517 schrijft Erasmus in een brief : «*De christelijke religie is geïnfecteerd door de aanwezigheid van Turken en marranen, zoals Hongarije en Spanje laten zien*». Op 1 april 1531 schrijft hij nog : «*Onder de dekmantel van de verdediging van het christelijk geloof, wordt er overal in de wereld geplunderd. In Spanje wonen veel marranen die in het geheim als joden leven, in Duitsland wonen veel joden, die ófwel plunderen omdat het overeenkomstig hun natuur is, ófwel omdat zij 't in de oorlog hebben geleerd. Dit gespuis zal eerst Duitsland en dan de hele aardbol overstromen. Als gevolg van het optreden van de marranen in Spanje en Duitsland («dit gespuis»), zal niet alleen heel Europa, maar de hele wereld worden verjoodst*»⁶⁸. Toen in 1526 één van Erasmus' correspondenten had opgemerkt, dat de verwarring van de eigen tijd de wereld in een nieuw paganisme zou storten, antwoordde Erasmus : «*U bent bang voor het paganisme, maar ik zie dat de hele wereld in de greep zal komen van het jodendom*»⁶⁹. Al vroeger, in 1522 had Erasmus in een brief geschreven, dat in Spanje half-joden en kwart-joden (marranen) zich wel christenen noemden, maar dat hun geest en hart helemaal vervuld waren van het onderwijs van Mozes. Daarom vormden zij een grote bedreiging voor de overleving van het christendom in Europa. In een brief (1532) aan Bédier, verbonden aan de theologische faculteit van de Sorbonne te Parijs, schrijft Erasmus : «*Velen vragen zich heden ten dage af, of het niet verstandiger was geweest, dat de joden in 1492 niet allemaal uit Spanje waren verbannen. Zij hadden beter in het land kunnen blijven. Want de marranen die in het land waren achtergebleven, hebben deze uitdrijving op de kerk gewroken door wel hun joodse naam te veranderen maar niet hun ziel*»⁷⁰. Het was Erasmus' diepste overtuiging dat deze marranen in Spanje voor de kerk nog gevaarlijker waren geworden dan vroeger vóór hun bekehring. Want toen ze nog jood waren, kon de schadelijke invloed die zij hadden, in ieder geval door de anti-joodse canones van de kerk sterk worden beperkt. Maar nu zij christen waren geworden, kon geen van deze wetten meer op hen worden toegepast. Erasmus vroeg zich met paus, bisschoppen en priesters af, op welke wijze hun invloed in kerk en samenleving kon worden beteugeld. Het traditionele wantrouwen tegen de jood als vreemdeling, als outsider, werd versterkt door hun alarmerende angst dat deze jood nu een insider was geworden en daarom des te gevaarlijker⁷¹.

Historici, die over Erasmus en de joden hebben geschreven (Guido Kisch, Shimon Markish, C. Augustijn en Heiko Oberman), gaan er allemaal aan voorbij, dat Erasmus zijn

beschimpingen, scheldwoorden en krachttermen aan het adres van Pfefferkorn en andere gedoopte joden uitte, toen in Spanje in tientallen steden inquisiteurs in opdracht van de paus duizenden marranen naar de brandstapel lieten brengen, omdat zij er allemaal van werden verdacht dat zij met hun joodse levenswijze (die Erasmus hartgrondig verachtte ⁷²) een gevaar vormden voor de overleving van het christelijk Europa. Tussen 1485 en 1500 was meer dan 99% van degenen die door de in 1478 ingestelde Spaanse inquisitie werden berecht van joodse komaf ; alleen al in 1490 werden 430 personen aangeklaagd, die als joods levende katholieken (de zogenaamde marranen) werden veroordeeld. In Valencia was tussen 1485 en 1530 maar liefst 91% van alle berechten katholiek van joodse huize. In de eerste jaren na de oprichting van de Spaanse inquisitie werden er zeer strenge vonnissen uitgesproken. Van de 1997 personen, die te Valencia tussen 1494 en 1530 werden berecht, werden er 919 of 45% veroordeeld tot de brandstapel ; er waren andere tribunalen die wat betreft het aantal doodvonnissen nog hoger scoorden. De eerste golf van vervolging en berechting van de marranen decimeerde het aantal katholieken van joodse afstamming ⁷³.

Uit zijn brieven blijkt, dat Erasmus van deze desastreuze ontwikkelingen in Spanje zeer goed op de hoogte was. Naar aanleiding van deze autodafé's in Spanje, schrijft hij in 1530, dat «*het niet zijn bedoeling is om de handelwijze van de inquisiteurs in Spanje te veroordelen, omdat het misschien wel noodzakelijk is om zo tegen de marranen op te treden*» ⁷⁴. Erasmus leed aan hetzelfde trauma als de vrome monnik Thomas Torquemada, de groot-inquisiteur in Spanje en prior van de dominicanen te Segovia. Zij leden beiden aan een eeuwige bezoeking : zij waren hun leven lang hysterisch bang voor christenen van joodse huize. Erasmus had de paus verteld dat hij in 1517 een uitnodiging van kardinaal Ximeres om naar Spanje te komen had afgewezen omdat hij in het meest verjoodste land van Europa geen voet wilde zetten ; hij had hem uitgelegd dat hij ondanks zijn grote bewondering voor deze Spaanse kardinaal, toch zwaarwegende argumenten had om deze invitatie af te slaan : toen in 1492 de Spaanse vorsten alle joden, die geweigerd hadden zich te bekeren, uit het land hadden verbannen om aan de verjooding van het rijksgebied een halt toe te roepen, was dit proces, aldus Erasmus, paradoxaal genoeg alleen nog maar erger geworden. Joden, die waren bekeerd, bleven in het geheim de joodse riten praktiseren ; zij waren joods in alles, behalve in hun naam, en christen in geen enkel

⁷² Zie hoofdstuk 11 van *Protest van Erasmus tegen renaissance van Hebreeuwse literatuur : Diepe verachting van joodse religie*.

⁷³ Bartolomé BENNASSAR (ed.), *L'Inquisition espagnol, XVe-XVIIe siècle*, Parijs, 1979, p. 20, p. 34.

⁷⁴ LB V, 356 A-C.

⁷⁵ Hans JANSEN, *Antisemitisme : een tweeduizendjarige geschiedenis in woord en beeld*, Brussel, 2000/2001 (Handboek voor studenten van de Vrije Universiteit te Brussel).

opzicht, behalve in de uiterlijke vorm. Het jodendom was volgens Erasmus in de afgelopen eeuwen in Spanje nooit een geheimzinnige sekte met codes en wachtwoorden geweest, maar sinds het begin van de 16de eeuw zouden zij, die zich gedwongen hadden laten dopen, een verborgen gemeenschap hebben gevormd, die op de kerk wraak wilden nemen voor hun gedwongen doop. Daarom klaagde Erasmus aan het pauselijk hof dat de kerk bereid was geweest joden te dopen. Omdat volgens hem uit de praktijk in Spanje was gebleken, dat een jood altijd een jood blijft, zou de Kerk uiterst voorzichtig moeten zijn met het opnemen van joden in de Kerk ⁷⁵.

10. Typering van joden en gedoopte joden

⁷⁶ Shimon MARKISH, op. cit., pp. 48-65 (65).

⁷⁷ Ibidem, pp. 66-111.

⁷⁸ LB V, 700 B-C.

⁷⁹ LB VII, 76 B-D.

Zoals zoveel kerkelijke leiders in Europa was Erasmus vervuld van een bijna hysterische angst voor het optreden van bekeerde joden, die hij half-joden, kwart-joden, super-joden of marranen noemde. Als de kerk geen halt zou toeroepen aan hun verderfelijke invloed, zou de wereld een «*monsterlijke wildernis*» worden. Vanwaar die angst voor joden, half-joden, kwart-joden en super-joden ? Wat zou Erasmus anders kunnen verwachten van joden, die hij in zijn talrijke geschriften als volgt typeert. Ik citeer letterlijk : «*joden zijn ongelovige, goddeloze mensen, ze zijn volslagen blind, het zijn ellendelingen, het zijn halsstarrige, koppige, onhandelbare, ondankbare en vergeetachtige mensen, joden zijn corrupte, zondige en hopeloos bijgelovige lieden, ze zijn arrogant, kwaadaardig en achterdochtig, het zijn inferieure, laag bij de grondse, dwaze, domme en wilde mensen, joden zijn gemeen, jaloers en fanatiek van aard, het zijn beklagenswaardige, rampzalige, ellendige, miserabele en onvruchtbare mensen, die door alle volkeren van de wereld worden gesmaad, veracht en verworpen*» ⁷⁶. Let wel, op deze wijze typeert Erasmus in zijn geschriften de joden uit de tijd van Jezus, maar over de joden uit zijn eigen tijd ⁷⁷ schrijft hij, dat zij sinds de dagen van Jeremia en Jezus niet zijn veranderd. Als Erasmus in 1525 Jeremia 23 : 14 becommentarieert, merkt hij op, dat niet alleen van de joden in Jezus' dagen hetzelfde gold maar ook van de joden in zijn eigen tijd : «*De joden van nu zijn precies het zelfde gebleven*» ⁷⁸. In een parafraze op Matteüs 23 (uit 1522) schrijft hij, dat «*de joden die in zijn eigen tijd leven, nog zeven maal erger zijn geworden dan vroeger in de dagen van Jezus*» ⁷⁹.

Als Erasmus in 1522 Psalm 2 interpreteert, noemt hij twee keer de joden uit zijn eigen tijd. Overeenkomstig de lange

traditie in de rooms katholieke kerk somt Erasmus alles op wat de joden hebben verloren : tempel, stad en land. Ze zijn verstrooid over de hele wereld, leven in ballingschap en zijn het voorwerp van Gods wraak. Erasmus beschrijft de val en nederlaag van de Synagoge in tegenstelling tot de opstanding en stralende overwinning van de Kerk. Hij vervolgt : *«Wat heb je te zeggen, ongelukkige jood ? Zie je dan niet dat God al je plannen tot stof heeft laten vergaan ? Zie je dan niet dat je met je bedrog alle verschrikkelingen over je heen hebt gehaald ? Zie je dan niet dat je zelf bent gevallen in de kuil die je voor anderen hebt gegraven ? Je ziet toch, dat de tempel van Jeruzalem tot en met zijn funderingen in de as is gelegd, zodat er geen spoor meer van is overgebleven ; je godsdienst is helemaal uitgedoofd ; het koninkrijk Judea, de priesters, de Wet, de steden, het land en het volk, het is allemaal verdwenen ; er is niets overgebleven dan een handje vol vluchtelingen en ballingen : zij getuigen van je vroegere onbezonnenheid en ramspoed ; zij mogen alleen maar blijven leven, omdat Paulus borg staat voor hun toekomst (zij zullen zich eenmaal bekeren !) én omdat zij het voorwerp zijn van de naastenliefde van christenen, die zij virulent haten. Hier, ongelukkige jood, is dat onschuldige bloed, dat je hebt afgeroepen op je eigen hoofd en op dat van je kinderen ! Hier is Caesar, de koning, aan wie je de voorkeur geeft boven Christus ! Wil jij nog altijd niet tot bezinning komen en je verblinding erkennen ? Koester je nog altijd haat jegens de koning van de joden die wij aanbidden ?⁸⁰»* Verder legt Erasmus overeenkomstig de onderwijzing van de kerkvader Augustinus uit, dat de joden die nu leven, het voorwerp zijn van de wraak Gods, omdat zij willens en wetens als gevolg van hun halsstarrigheid en koppigheid geen berouw hebben over hun zonden. Erasmus vervolgt : *«Wij zien dat wat er van het joodse volk in de wereld is overgebleven, het voorwerp is geworden van Gods wraak. Zij zien dat alles wat de profeten over de Messias hebben voorspeld, in Jezus in vervulling is gegaan. Want uit het evangelie wordt duidelijk, dat er geen andere Messias is dan die de hele wereld nu aanbidt. Zij begrijpen niet alleen dat God de spot met hen heeft gedreven, maar ook dat zij voor alle volkeren van de wereld een voorwerp van smaad zijn geworden. Tot op de dag van vandaag vervloeken zij Christus in hun synagogen en wachten zij op een heel andere Messias. Zij zullen die Messias alleen maar zien op de Dag van de Wraak (als de Messias terugkomt), zij zullen diens stem alleen maar horen in het uur van de vergelding : dan zullen alle Goddelozen worden veroordeeld. Ook al begrijpen de joden alles, ook al reali-*

⁸¹ LB V, 217 D (v.g.l. ook 204 D).

⁸² LB VII, 432 D.

⁸³ LB VII, 516 C.

⁸⁴ Shimon MARKISH, op. cit., pp. 7-112.

*seren zij zich goed waarom zij zoveel moeten ontbereren en waarom zij het voorwerp blijven van Gods wraak, nog altijd is hun geestelijke verblindings zo groot, dat zoveel rampspoed hen desondanks niet tot bezinning brengt»*⁸¹. Elders schrijft Erasmus, dat de joden uit zijn eigen tijd *«pertinent weigeren Christus te dienen, omdat zij alle tirannen van deze wereld dienen, ja in dienst staan van de Satan, de meest wrede van de tirannen»*⁸². *«Er gaat van joden die na de verschijning van Christus desondanks trouw blijven aan de Wet van Mozes, een destructieve werking in deze wereld op niet-joden uit, vooral op de christenen die zij hartgrondig haten»*⁸³. Deze traditionele visie op de plaatsbepaling van de joden in de christelijke samenleving, die in Erasmus' uitleg van de Bijbel tientallen keren voorkomt⁸⁴, verklaart diens angst voor de joden die in zijn eigen tijd leefden.

⁸⁵ Ibidem, pp. 74-75.

Maar Erasmus was van oordeel, dat gedoopte joden een veel groter gevaar vormden voor de overleving van het christendom in Europa dan niet-gedoopte joden. De joden die zich niet hebben bekeerd, zijn voor hem nog heilig in vergelijking met bekeerde joden, die hij half-joden, kwart-joden, super-joden of marranen (=zwijnen) noemt. In 1519 legt Erasmus in de tweede editie van zijn commentaar op het Nieuwe Testament (Matteüs 23 : 15) als volgt uit. De tekst van Matteüs luidt : *«Wee u, schriftgeleerden en Farizeeën, schijnheiligen ; zee en land doorkruist u om één bekeerling te maken, en als hij het geworden is, maakt u er een hellekind van, twee maal zo erg als u»*. Commentaar van Erasmus luidt opmerkelijk genoeg : *«De joden doorkruisen zee en land in de wereld om geestelijke leiders van de rooms katholieke kerk te misleiden door joden te dopen. Als een jood gedoopt is, is het een hellekind (een zoon van Satan) geworden, twee maal zo erg als niet-gedoopte joden. Gedoopte joden zijn nóg misdadiger dan niet-gedoopte joden, zoals Spanje laat zien»*⁸⁵.

Het verbaast me dat prof. dr. J. Sperna Weiland zijn inleiding op de nieuwe editie van Erasmus door Johan Huizinga (Rotterdam, 2001) als volgt afsluit : *«In de situatie van ontreddering en dreigende ondergang van een door christendom en humanisme gestempelde cultuur hebben wij niet Erasmus, niet zijn boeken, maar wel zijn geest nodig om haat, geweld en een nieuwe oorlog te keren. Erasmus is dus een boek met een boodschap»* ; of dat passend is, laat ik in het midden. Het eindigt, toch nog maar een keer in de oude spelling, zo :

«Het beschaafde mensdom heeft reden Erasmus' naam in eere te houden, al was het enkel omdat hij de innig oprechte prediker is geweest van die algemeene zachtmoedigheid, die de wereld nog zo bitter nodig heeft»⁸⁶.

Maar die zachtmoedigheid geldt beslist niet voor Erasmus' houding jegens de joden.

11. Diepe verachting van joodse religie

Hoe is deze jodenhaat van Erasmus, die spreekt uit boven genoemde typering van de jood, de half-jood en superjood en zijn daarmee samenhangend protest tegen de renaissance van de Hebreeuwse letteren, te verklaren? Deze jodenhaat kwam voort, zoals E. Telle in zijn boeiende monografie over Erasmus heeft aangetoond, uit Erasmus' diepe afkeer van de joodse religie, waarvan hij in zijn exegetisch oeuvre een volstrekte karikatuur schetst⁸⁷. Erasmus koesterde een grenzenloze verachting voor de joodse religie, omdat haar aanhangers hun zaligheid meenden te kunnen bereiken door een puur uiterlijke, nauwgezette naleving van de Wet van Mozes met al die ritens, symbolen en voorschriften. Er is volgens hem geen sprake van een bezielde naleving, want het gaat naar zijn oordeel enkel en alleen om de louter uiterlijke vervulling van de spijswetten, wetten betreffende kleding, vasten, sabbat en feestdagen. Vooral uit Erasmus' commentaar op het Evangelie naar Johannes, blijkt duidelijk, dat hij de joodse religie als een volstrekt anachronisme zag, een profetie die haar vervulling overleeft, de vleesgeworden getuigenis van een mislukking, een geblinddoekte vrouw, een overblijfsel, een relict uit vroegere tijden, iets dat zichzelf overleeft, een bewijsstuk, een relikwie, een fossiel. Dat de joden ondanks alle lijden en vervolgingen in de christelijke samenleving van Europa toch vast bleven houden aan hun anachronistische levenswijze, was voor hem en zijn tijdgenoten een duidelijk teken van hun blindheid en koppigheid⁸⁸.

In Erasmus' geschriften betekent het Latijnse woord *iudaismus* voortdurend twee dingen⁸⁹: het gaat om twee expressies van één en dezelfde te laken levenswijze. In eerste instantie is *iudaismus* aanduiding van het jodendom als een verouderde, voorbij gestreefde vorm van godsdienst met lege ritens en symbolen. Het betekent dat de joden als joden geen toekomst hebben en verloren zijn. Erasmus noemt het jodendom een «lege en valse religie», hij schrijft

⁸⁶ Terecht schrijft Oberman in *Wortels van antisemitisme*, (Kampen, 1983 p. 55): «Het moderne, verlichte ideaal van de tolerantie - onaantastbare rechten van de mens los van rassen en godsdiensten - zou Erasmus nauwelijks dulden. Het gaat hem minder om de vrijheid van de enkeling, dan om de vrijheid van de wetenschapsbeoefenaar; ook niet om Luthers riskante vrijheid van de christen, maar om de veilig gestelde, vrije ruimte van de christelijke geleerde». Vergelijk met de studies over de «tolerantie» van Erasmus: FERGUSSON, *The Attitude of Erasmus toward Toleration*, in: idem, *Renaissance Studies* (University of Western Ontario Studies in the Humanities, Nr. 2), Londen, Ontario, 1963, pp. 75-81; Rudolf PFEIFFER, *Humanitas Erasmiana* (Studien der Bibliothek Warburg, Band 22), Londen, 1931; Fritz CASPARI, *Erasmus on the Social Functions of Christian Humanism*, in: *Journal of the History of Ideas*, VIII, 1947, pp. 78-106; Jean-Claude MARGOLIN, *Erasme et la vérité*, in: *Colloquium Erasmianum*, Mons, 1968, pp. 146-160.

⁸⁷ E. TELLE, *Erasme de Rotterdam et le septième sacrement*, Genève, 1954, p. 457.

⁸⁸ E VI, 489, pp. 240-245 (Basel, 24 maart 1527); Shimon MARKISH, *The Jews of the Gospel Era*, in: idem, *Erasmus and the Jews*, Chicago 1986, pp. 18-27.

⁸⁹ Shimon MARKISH, *Mosaic, Judaism and «Judaism»*, in: idem, *Erasmus and the Jews*, Chicago, 1986, pp. 7-27.

⁹⁰ «Ob hoc potissimum natus ac mortuus est Christus, ut nos doceret non judaizare, sed amare (...)» LB V, 35 E (*Enchiridion* p. 1504).

⁹¹ ASD I-3, p. 234 (*Colloquia : Convivium religiosum* p. 1522).

⁹² LB V, 835 D (*Ecclesiastes* p. 1533).

⁹³ LB X, 1525 F - 1526 A (*Hyperaspistes* II, p. 1527); LB IX, 1192 A-B; LB V, 308 C-D.

⁹⁴ LB V, 34 C-D (*Enchiridion* p. 1504); LB VII, 1042 A; LB VII, 70 D.

over «het ongelovige volk van de synagoge», over het joodse volk als «een goddeloos en een misdadig volk», dat «dienstbaar is aan de letter, de zonde en de duivel» en tenslotte over het joodse volk als «de synagoge van Satan». Hij merkt op : «Jullie onderdrukken de genade van het Evangelie en zijn zelf in een eeuwige slavernij terecht gekomen, die niet alleen uiterlijk is (hij denkt hier aan de ellendige maatschappelijke toestand van de joden in zijn tijd). Die uiterlijke slavernij is niets in vergelijking met de slavernij van de ziel». Het *judaismus* als geheel contrasteert Erasmus met de liefde die in het Evangelie door Jezus wordt onderwezen ⁹⁰. De joden hopen tevergeefs dat ze worden gered door de voorgeschreven rituelen uit te voeren, de zogenaamde «werken van Mozes» ⁹¹. De Wet van Mozes doet geen beroep op het hart en de ziel van de joden, maar enkel en alleen op hun gehoor, zodat zij precies doen (uitwendig !) wat ze horen ⁹². Omdat het in het jodendom alleen maar gaat om het verrichten van zintuiglijke handelingen, waarbij het hart niet betrokken is, vragen de joden van hun God ook alleen maar materiële bewijzen van diens gevoelens van wraak of barmhartigheid. Terwijl «de werken van Mozes», die de joden moeten uitvoeren, helemaal niets te maken hebben met geloof en liefde, gaat het in de prediking van Christus enkel en alleen om «de werken van de liefde» ⁹³ «De werken van Mozes» of «de werken van de Wet» bestaan alleen maar uit louter rituelen, ceremonies, verboden en instructies, die Erasmus samen «de vleselijke wet» noemt, omdat het met de geest, met spiritualiteit helemaal niets te maken heeft. Daarom hebben «de werken van Mozes» ook helemaal niets te maken met de authentieke religie ⁹⁴. Opmerkelijk is dat deze gedachte van Erasmus in de 17de en 18de eeuw terugkeert in de filosofie van Duitse en Franse filosofen, voor het eerst in de filosofie van Immanuel Kant.

Erasmus gaat uitvoerig in op de vraag, waarom God aan de joden de opdracht gaf «de werken van Mozes» te verrichten, waarin helemaal geen beroep op het hart wordt gedaan. God komt allereerst tegemoet aan de domheid van de joden. De Wet van Mozes fungeert als een strenge pedagoge, die een lastig en koppig kind (zoals het joodse volk) gewoon nodig heeft om langzamerhand hopelijk toch nog een klein beetje mens te worden. Omdat uit het hele Oude Testament op alle pagina's naar voren komt, dat de joden een koppig, eigenzinnig, stijfhoofdig, obstinaat, weerspannig, onbuigzaam, halsstarrig, onverzettelijk, weerbarstig, tegendraads en onhandelbaar volk vormen, wordt tegelijkertijd ook dui-

delijk waarom God dit volk een strenge Wet heeft gegeven. Omdat de joden helemaal niet in staat zijn God als vrije zonen te gehoorzamen, moet de strenge Wet, die zij als een ijzeren juk (zoals slechte slaven) dragen, hun kwade daden beteugelen ⁹⁵.

In tweede instantie is het Latijnse *iudaismus* in de geschriften van Erasmus een aanduiding van de joodse levensstijl van christenen in de 16de eeuw : hij spreekt over «*iudai-zare*» en «*more iudaeorum se gerere*», d.w.z. zich gedragen als joden en zich de joodse levensstijl eigen maken. «*Helaas*», schrijft Erasmus, «*zijn er niet weinig christenen die meer op joden dan op christenen lijken, omdat zij hun heil zoeken in riten en ceremonies, dat wil zeggen in al die uiterlijke vormen van de religie*». Het *iudaismus* is een voortdurende bedreiging van het Evangelie van Jezus Christus ⁹⁶. In de doop heeft elke christen gezworen, dat «*men een christen wil zijn : dat wil zeggen een man van de Geest en géén jood*». Een joodse levenswijze is voor Erasmus wezenlijk in strijd met het Evangelie van Jezus Christus. Prof. C. Augustijn heeft in een boeiend artikel aangetoond ⁹⁷ dat «*Iudei*» in Erasmus' geschriften dikwijls ook op christenen slaat, die «*wettisch leven*», d.w.z. «*die zich gedragen als echte joden*» ; Erasmus voerde zijn hele leven een campagne tegen allerlei vormen van religieus formalisme, dat gekarakteriseerd wordt door een overdaad aan geboden en verboden. Daarom zijn voor hem «*legalistisch*» en «*joods*» synonieme begrippen. Het ging hem om de spanning tussen veruiterlijkte religie (synoniem met het jodendom) en het innerlijk zoeken naar waarheid, tussen lichtende kaarsen en brandende harten. Erasmus heeft in zijn leven nooit de diep psychologische betekenis van riten en symbolen begrepen, die elke godsdienst kenmerken, vooral de joodse religie ⁹⁸. En elke aanhanger van een bepaalde religie ervaart onophoudelijk in zichzelf de voortdurende spanning tussen lege en bezielde riten en symbolen. Dat geldt trouwens voor het hele leven, dat ondenkbaar is zonder riten en symbolen. Maar voor Erasmus bestaat de hele joodse religie uit louter lege riten en symbolen. Omdat niemand minder dan Paulus met zijn prediking van de radicale tegenstelling tussen letter (Oude Testament) en geest (Nieuwe Testament) het Evangelie van Jezus Christus uit de boeien van het lege «*vleselijke*» (in tegenstelling tot het «*spirituele*») jodendom heeft bevrijd, vormen de brieven van Paulus voor Erasmus het hart van het hele Nieuwe Testament. Het is Paulus' grote verdienste geweest, dat de vroege kerk - toen haar overle-

⁹⁵ LB V, 208 E-209 F ; LB VII, 352 C ; LB V, 828 B ; E V, 316, 1381, 142-158.

⁹⁶ C. AUGUSTIJN, *Erasmus und die juden*, in : *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, nr. 60, 1980, pp. 22-38.

⁹⁷ Erasmus schrijft : «*Judaism*» is een van de grootste gevaren die het christendom in Europa bedreigt» (Adagia, nr. 1765, editie 1517 ; in latere edities werkt Erasmus deze gedachte verder uit).

⁹⁸ Rabbijn S. Ph. DE VRIES, *Joodse riten en symbolen*, 1927 (een standaardwerk, waarvan sedertdien tot op vandaag telkens nieuwe edities verschenen en dat in vele talen werd vertaald).

⁹⁹ LB VII, 735 E-726A.

¹⁰⁰ LB V, 33 A

¹⁰¹ LB V 96 F, 138 ; E 545 A-C ; LB VII, 435 A ; LB VII, 443 E.

¹⁰² LB V, 836 D.

¹⁰³ E, IV 514, 1211, 238-240.

¹⁰⁴ E I, 374, 181, 25-28.

¹⁰⁵ E IV, 439, 1183, 35-40 ; E IV, 208, 1891, 183-195.

ving door de joodse levenswijze van de eerste christenen op het spel werd gezet - niet onmiddellijk in het fatale jodendom is teruggezonden. Dat zou volgens Erasmus haar ondergang zijn geweest. De strijd die Paulus voerde, heeft zich door de eeuwen heen voortgezet. Het Evangelie wordt voortdurend in alle perioden van de kerkgeschiedenis door het *iudaïsmus* in de dubbele betekenis van het woord, levensgevaarlijk bedreigd. De strijd tegen christenen die joods leven, zal nooit eindigen ⁹⁹. Erasmus is er diep van overtuigd, dat hij in zijn campagne tegen de joods levende christenen in zijn eigen tijd, in de voetsporen van Paulus treedt. Omdat de christelijke massa, aldus Erasmus, destijds onder invloed van de meerderheid van priesters, theologen en monniken duidelijk had gekozen voor een godsdienstig leven overeenkomstig allerlei rituelen en symbolen, zag hij het als zijn roeping het christendom van een zekere ondergang te redden ¹⁰⁰. Erasmus is van oordeel, dat elke tijd van de kerkgeschiedenis talrijke Farizeeën en schriftgeleerden heeft gekend, die onder christenen een vurig pleidooi voerden voor een joodse levenswijze. Daarom was er altijd wel een menigte judaïserende christenen, die schreeuwden : «*Kruisig Hem !*» Ze doodden met hun fatale levenswijze Christus in hun zielen ¹⁰¹. Deze judaïserende christenen treden in het voetspoor van de christenen te Galatië, die Paulus bestreed en die naar de mening van Erasmus gevaarlijker zijn dan de moordenaars van Jezus destijds ¹⁰². Christenen die zich op deze wijze laten misleiden en de joodse levenswijze imiteren, hebben geen recht zich nog langer christen te noemen ¹⁰³. Erasmus zegt zelf, dat hij zijn *Enchiridion* samenstelde om te polemiseren tegen de dwalingen van degenen, die denken dat het christelijk geloof (precies zoals het joodse !) alleen maar uit rituelen, symbolen en voorschriften bestaat. «*Dergelijke liederen zijn meer dan joods, zou ik willen zeggen*» ¹⁰⁴. In 1521 schrijft Erasmus : «*Met al mijn geschriften heb ik niets anders op het oog dan de mensheid te laten herrijzen en de wereld op te richten, die diep is weggezonden in het moeras van joodse rituelen en symbolen*» ¹⁰⁵.

Als gevolg van de renaissance van het Hebreeuws en de Hebreeuwse literatuur zag Erasmus in zijn tijd een nieuwe vloedgolf van *iudaïsmus* opkomen, die het christendom in Europa volledig zou kunnen wegvagen. Omwille van de overleving van het christendom moest hiertegen een dam worden opgeworpen. Het was voor Erasmus een kwestie van *to be, or not to be* van het christendom zelf.

12. «Ik ben bang voor wat gisteren gebeurde...»

Wat gebeurt er, als wij vanavond in Rotterdam, dit jaar culturele hoofdstad van Europa, Erasmus' diep gewortelde afkeer en verachting van de joodse levenswijze, die Erasmus weerspiegeld zag in de Hebreeuwse literatuur, in het licht van de tijdsomstandigheden proberen te begrijpen? «Nemen wij er alleen kennis van óf vinden er misschien veranderingen in ons denken plaats, zodra wij het zegel van de vergetelheid verbreken? Hebben wij ten aanzien van het verleden met dode materie of met levende krachten te maken? Wat vinden wij eigenlijk in de geschiedenis van ons zelf, de microkosmos, en in de macrokosmos, de wereld om ons heen? Treffen wij er fossielen of vruchten aan? Is het verleden definitief voorbij of nog steeds springlevend? Maar misschien is dit dilemma al te voorbarig. Er zijn nog wel andere mogelijkheden. Wat voor de één vrucht is, kan voor de ander fossiel zijn»¹⁰⁶. Denkt u maar aan de ontwikkelingen in het Midden-Oosten (de islamisering van de Europese jodenhaat) en aan de globalisering, de mondialisering van de jodenhaat, die tijdens het congres van de UNO in het Zuid-Afrikaanse Durban in september j.l. tot explosie kwam¹⁰⁷. Wat het éne moment nog dood leek, kan even later uitermate vitaal blijken. Ik zeg het de Britse historica Barbara Tuchman na: «Anderen vrezen wat morgen kan brengen, maar ik ben bang voor wat gisteren gebeurde».

¹⁰⁶ Auke JELSMA, *Fossielen of vruchten. Omgaan met het verleden van de kerk*, Den Haag, 1984, pp. 7-8.

¹⁰⁷ Het traditionele thema van de joodse samenzwering, dat ook in de geschriften van Erasmus aanwezig is, bestaat tot op de dag van vandaag voort in de vorm van de «wereldwijde zionistische samenzwering», die Irakezen en Iraniërs, Egyptenaren en Syriërs, Pakistanen en Afghanen, Palestijnen en de Taliban, dagelijks al tientallen jaren in de media ventileren en die niet zelden door de media hier in het Westen wordt overgenomen. Die jodenhaat kwam, zoals Simon Pères terecht opmerkte in de eerste week van augustus van dit jaar, in het Zuid-Afrikaanse Durban tot explosie op het congres van de UNO over de bestrijding van het racisme. We moeten constateren dat er sprake is van een zeer verontwaardigende globalisering van de jodenhaat.

In tegenstroom. Mythische gaskamers en geschiedenis¹

1944. Een tachtigtal studenten en professoren van de universiteit van Straatsburg wordt naar verscheidene nazi-kampen gedeporteerd. Zevenendertig slechts overleefden de verschrikking. In 1947 bundelden ze hun getuigenissen in het vuistdikke *De l'Université aux Camps de Concentration*².

* Doctor in de moraalwetenschappen Rijksuniversiteit Gent - historicus gespecialiseerd in *l'univers concentrationnaire*. Hij is o.m. auteur van *Met de dood voor ogen* (1987), *De uitbuiting van de Holocaust* (1990, herziene druk in 2001), *De zot van Rekem & Gott mit uns* (1995) en *Getuigen. Belgische bibliografie van ooggetuigenverlagen over de nazi-kampen* (1995). Voorheen was hij verbonden aan het SOMA. Momenteel schrijft hij als free-lance wetenschapper o.m. voor de *Financieel-Economische Tijd*, *Trouw* en *De Standaard der Letteren*.

¹ Dit essay werd eerder gepubliceerd in *De Standaard* van 31 januari 2002 en zal ook verschijnen in Bouke BILLIET, Pieter CASSIMAN & Mathieu VANSPEYBROUCK, *Het verleden in het heden*, Gent, Academia Press (te verschijnen in oktober 2002).

² Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, Paris, 'Les Belles Lettres', 1954 - 2ème édition.

³ *De l'Université aux Camps de Concentration*, op. cit., p. x.

Aan alle getuigen was gevraagd, «*zoals men vraagt aan getuigen in gerechte, de 'waarheid, de hele waarheid en niets dan de waarheid' te verhalen*»³.

Om ongewilde onjuistheden te voorkomen, werd elke getuigenis nagelezen door diegenen die in hetzelfde kamp gezeten hadden. Achterin de bundel staan overdenkingen van de decaan van de faculteit protestantse theologie, Charles Hauter, met daarin zijn getuigenis over de gaskamers van Buchenwald :

«...*de mechanisering steeg ten top bij de uitroeiing. Die vereiste, omdat ze snel in het werk moest gaan, een bijzondere industrialisatie. De gaskamers beantwoordden daar op zeer verschillende wijze aan. Sommige, van een geraffineerde smaak, werden ondersteund door zuilen uit poreus materiaal, waarbinnen het gas zich vormde om dan door de wanden te dringen. Andere waren eenvoudiger van structuur, maar alle waren ze weelderig. De architecten hadden ze duidelijk met plezier ontworpen, er veel aandacht aan besteed, hun esthetische zin aangesproken. Het waren de enige delen van het kamp die werkelijk met liefde ontworpen waren. De lijken van de verstikten vielen op lopende banden die, na het uittrekken van gouden tanden, langzaam richting crematorium-ovens bewogen. En die*

waren even weelderig, zoals ook de belendende gebouwen waar de lijken uit elkaar gehaald werden, getatoeëerde huiden zorgvuldig voorbereid werden voor lampenkappen en andere luxe-voorwerpen. Uit Buchenwald vertrokken kistenvol huiden, zeldzame objecten van een winstgevende handel. Andere menselijke resten werden voor andere doeleinden gebruikt, scheenbenen als voet van staande lampen, nog andere resten voor zeep»⁴.

⁴ *Réflexion d'un rescapé*, pp. 525-526.

Geef toe, het spreekt tot de verbeelding. Alleen... in Buchenwald heeft nooit een gaskamer bestaan, laat staan meerdere. De decaan heeft zijn verbeelding de vrije loop gelaten en kennelijk heeft geen van de zeven andere Buchenwald-getuigen in deze bundel dat opgemerkt. In elk geval achtte niemand het nodig of wenselijk iets aan Hauters getuigenis te veranderen ; ook in de tweede druk uit 1954 werd er niets aan gewijzigd.

De bestaande gaskamers, in andere kampen, waren geenszins luxueus ingericht - waarom zouden ze ? De daders zijn nergens op het idee van de lopende band gekomen. Er bestond geen handel in getatoeëerde mensenhuid of mensenzeep. Deze fantasieën zijn niet willekeurig maar kaderen in de gebruikelijke demonisering van de daders : onmenselijke die uit lust doodden, de massamoord esthetiseerden, hun handen in onschuld wassen met zeep gesmolten uit slachtoffers (een mythe die uit de eerste wereldoorlog dateert).

Dit is geen alleenstaand geval, nog andere overlevenden hebben getuigd over gaskamers in Buchenwald, Bergen-Belsen, Flossenbürg, Breendonk... kampen waar geen gaskamer heeft bestaan. Oorlog, chaos en angst voeden de verbeelding, zeker als de werkelijkheid haar dreigt te overtreffen, wanneer honderdduizenden met onbekende bestemming worden gedeporteerd, in *Nacht und Nebel* verdwijnen. Er werd gegist en gemist : de weggevoerden werden massaal verdronken, geëlectrocuteerd in zwembaden, verstikt door hete stoom, levend begraven, vergast in deportatietreinen, vergiftigd in hermetisch gesloten wagens, verstikt in luchtledig gezogen kamers. Lijken werden verwerkt tot lijm, smeermiddelen of zeep. En, het hardnekkigste 'gerucht' van alle, in alle kampen werd massaal vergast.

Concentratiekampen (KZ voor *Konzentrationslager*) concentreerden, isoleerden mensen die niet in de pas van het nazi-regime liepen. Ze werden in *Schutzhaft* genomen, niet om hen te beschermen, maar om de bevolking tégen hen in

bescherming te nemen. Het eerste officiële KZ, Dachau, werd in maart 1933 in gebruik genomen. Oorspronkelijk was het de bedoeling hen te heropvoeden, vandaar leuzen als *Arbeit macht frei*. Het sterftcijfer in deze concentratiekampen lag gemiddeld rond de 25%. Exterminatiekampen kwamen er in een latere fase van het nazi-regime, vanaf eind 1941. Het gemiddeld sterftcijfer in Chelmno, Belzec, Treblinka, Sobibor, kampen die waren afgestemd op massale uitroeiing van joden en zigeuners, was hoger dan 95%. Majdanek en Auschwitz waren kampen van een gemengd type ; deels KZ voor niet-joodse gevangenen, deels uitroeiingskamp voor joden en zigeuners. Voor deze laatste categorieën lag het sterftcijfer in die kampen hoger dan 90%.

Ook in de concentratiekampen, die dus niet op massale uitroeiing waren gericht, tierden onder de gevangenen de geruchten welig. Gevangenen zaten in een extreme situatie, bijna constant bedreigd, zonder macht of overzicht, wisten vaak niet wat honderd meter verderop gebeurde. Maar om te overleven, vol te kunnen houden, moesten ze interpreteren. Het duistere verklaren, onzekerheid wegnemen, desnoods vervangen door fictieve en gruwelijke zekerheden. De dreiging werd naar best vermogen in- en aangevuld, soms aangedikt.

De toon werd van bij aankomst in het kamp gezet. Nieuwkomers in het KZ werden steevast verwelkomd met de boodschap dat ze er maar op één manier weer uit konden komen : door de schouw ! Uit kampdagboeken blijkt dat zo goed als iedereen geloofde - vreesde - dat iedereen uitgeroeid zou worden. Die overtuiging werd gesterkt door de vele geruchten over de massale uitroeiing van joden. En de in alle kampen bestaande crematoria werden in de KZ vaak aanzien voor gaskamers. Crematie was toen verre van aanvaard in de burgermaatschappij, velen gruwelden ervan. Al helemaal in het kamp, waar niet zij maar de beulen over hun stoffelijk overschot beschikten en de crematie ook nog eens alle sporen van de misdaad uitwiste. Vandaar dat veel getuigen het over *gasovens* hebben, een samen-trekking van 'gaskamer' en 'verbrandingsoven'. Om de verwarring nog groter te maken, hebben in enkele KZ gedurende korte tijd kleine gaskamers gewerkt, en werden uit andere KZ, Dachau bijvoorbeeld, uitgeputte gevangenen afgevoerd naar voormalige euthanasie-instellingen om er vergast te worden.

Toen na de evacuatie van Auschwitz (tweede helft januari 1945) veel joden naar de KZ stroomden, werden de bangste vermoedens bevestigd. De Himmler-mythe kreeg vaste vorm : Heinrich Himmler, hoofd van de SS, zou bevelen hebben dat niemand levend in handen van de geallieerden mocht vallen. De geruchten over de gaskamers kenden een enorme verspreiding. Eind 1944, kort na de bevrijding van België, getuigden enkele overlevenden over vergassing in Breendonk, door middel van uitwasemingen van een kachel. Het verhaal werd opgenomen in een Brits militair rapport, waaruit nochtans alle overdreven verhalen geweerd heten te zijn. De Britten vermeldde wel dat het «niet afdoend bewezen» was, maar het relaas kreeg toch een aparte plaats onder de hoofding «*Duitse gruweldaden*». Veel heeft natuurlijk te maken met het feit dat dit rapport nog in oorlogstijd werd opgesteld, met de expliciete bedoeling iets te doen aan de scepsis van «*de Britse troepen en de Britse burgerbevolking tegenover de Duitse gewelddaden*», even verschrikkelijk als de «*folteringen en verminkingen tijdens de Spaanse Inquisitie*»⁵.

⁵ *Report on German atrocities*,
December 1944, BLA - Brussel,
Bestuur voor Oorlogsslachtoffers

Deze mythische gaskamers zijn geen opzettelijke verzinsels, maar de materialisatie, de letterlijke verbeelding van angst, onwetendheid, behoefte aan zekerheid, goedgelovigheid, groepsdruk, kritiekloze overname van wat anderen beweren gezien te hebben maar zelf uit tweede hand hadden.

Getuigenissen over werking en interieur van mythische én bestaande gaskamers getuigen meestal van veel verbeelding. Geen wonder, gevangenen die de gaskamer van binnen hadden gezien, konden dat gewoonlijk niet navertellen. Alleen de leden van het *Sonderkommando*, gevangenen die de lijken uit de gaskamers moesten halen, konden dat. Maar zij zaten geïsoleerd van de anderen en werden om de zoveel maand vermoord (enkeligen begroeven een getuigenis die na de oorlog werd teruggevonden).

Na de bevrijding raakten de lijkenhopen van Bergen-Belsen en Dachau, de lampenkap, de gelooide mensenhuid en het schrompelhoofd van Buchenwald in getuigenissen en persberichten verweven met gaskamers en uitroeiingskampen. Door de extremiteit van de ervaring waren feit en gerucht niet zelden onlosmakelijk verstrengeld in de beleving, herinnering en communicatie - de getuigenis. Het beeld van het chaotisch einde van *l'univers concentrationnaire* overheerste - dodenmarsen, lijkenhopen, gaskamers.

⁶ Paris, Laffont, 1971.

⁷ London, Victor Gollancz, 1948.

⁸ *Der Nürnberger Prozess. Das Protokoll des Prozesses gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Digitale Bibliothek, Berlin, Directmedia, 1999, Freitag 21. Juni 1946.

Krasse verhalen over gaskamers en helden die eruit ontsnapt waren, deden het ook veel beter dan meer waarheidsgetrouwe en genuanceerde berichten. Daarom smukte Martin Gray, een overlevende van het getto van Warschau, zijn getuigenis op met verzinselfs over het uitroeiingskamp Treblinka. *Au nom de tous les miens* ⁶ werd wereldberoemd, terwijl het ingehouden en objectieve verslag van Ella Lingens-Reiner over Auschwitz en Dachau, *Prisoners of fear* ⁷, onbekend, onvertaald en onverfilmd bleef.

Gruwel van deze omvang leent zich natuurlijk voor dramatisering. Sommigen bezondigden zich daaraan omwille van de overtuigingskracht, uit vrees de ervaring niet accuraat te kunnen overbrengen, niet geloofd te worden ; enkelen deden dat uit geldingsdrang, sensatiezucht of ervaringsconcurrentie.

Ook op het Neurenbergproces (1945-1946) werden enkele mythische verhalen verkondigd. De Amerikaanse hoofdaanklager, Robert Jackson, vroeg aan Albert Speer, Hitlers lievelingsarchitect en minister van oorlog, of hij op de hoogte was van een experiment in de buurt van Auschwitz om mensen nog sneller te doden. Twintigduizend joden zouden zijn samengebracht in een dorpje en door middel van een nieuwe vernietigingsstof in een oogwenk van de aardbodem geveegd zijn. Speer antwoordde nuchter dat dit absoluut onwaarschijnlijk was, anders zou hij ervan geweten hebben ⁸.

⁹ *Der Nürnberger Prozess*, op. cit., Freitag 11. Januar 1946.

¹⁰ Arthur HAULOT et Ali KUCI, *Dachau*, Bruxelles, Est-Ouest, 1945, p. 39 ; Arthur HAULOT, *J'ai voulu vivre. Dachau 1943-45. Journal de camp*, Bruxelles, Vie Ouvrière, 1987, p. 101.

In Neurenberg getuigden ook enkele overlevenden over vergassing in Dachau. Frantisek Blaha, een Tsjechisch gevangene-arts, had in 1944 autopsies moeten uitvoeren op de lijken van een tiental vergasten. En nadien zouden nog velen vergast zijn ⁹. Een Belgische overlevende, Arthur Haulot, heeft dertien gek geworden gevangenen zien afvoeren uit de ziekenboeg. Het kamp hebben ze niet verlaten, maar niemand heeft hen teruggezien ¹⁰. Blaha en Haulot getuigden volkomen te goeder trouw over vergassing omdat die een sluitende verklaring leken te bieden voor onverklaarbare gebeurtenissen. Enkelen bedachten een gaskamer van eigen makelij. Maar de overweldigende meerderheid deed dat niet.

In de eerste naoorlogse decennia zat de collectieve herinnering vol onjuistheden, simplificaties en overschattingen. Niemand waagde het iets in vraag te stellen, twijfel was taboe. Sterke verhalen gingen een eigen leven leiden, versterkten elkaar, verwierven een sacraal karakter. Dat werd

in de hand gewerkt door de *amicales*, vriendenkringen van overlevenden van een bepaald kamp die elkaar hielpen en steunden. Meningsverschillen en contradicties werden met mantel der liefde bedekt, met als gevolg dat de individuele getuigenissen almaar dichter gingen aanleunen bij de groeps-herinnering.

Sommige overlevenden ergerden zich aan de sensatiezucht en mythomanie van een minderheid, maar daar openlijk voor uitkomen werd als nestbevuiling aangevoeld, lotgenoten afvallen. Enkelen roeiden toch tegen de stroom op, overtuigd als ze waren dat overdrijvingen op de lange duur meer kwaad dan goed zouden doen. Een drietal jaar na de oorlog schreef Buchenwald-overlevende Cesar Van Renne in een niet voor publicatie bestemde getuigenis : «*Het paste in het kraam van het hyperpatriottisme, tijdens het bevrijdingsjaar, alles zo spectaculair mogelijk voor te stellen. Eens dat de tijd de sensatielust had afgesloten meenden velen, bewust of onbewust, dat de verhalen van de teruggekeerden mochten aanzien worden als gevallen van collectieve hallucinatie...*»¹¹.

Michel de Boüard, een Frans historicus die Mauthausen had overleefd, had kort na de oorlog over vergassing in dat kamp getuigd. Toen hij begin jaren vijftig zijn verhaal als historicus evalueerde, realiseerde hij zich dat zijn relaas over de gaskamer op naoorlogse informatie beruiste. Hij berichtte daarover in een wetenschappelijk tijdschrift, wat hem niet in dank werd afgenomen. In de jaren tachtig nog schreef De Boüard dat hij zijn hart vasthield als hij eraan dacht dat over 100 of 50 jaar historici egodocumenten zouden raadplegen ; sommigen zouden ervan overtuigd raken dat de vergassing een mythe zijn. De rest van zijn leven weigerde hij geloof te schenken aan de gaskamer van Mauthausen, al heeft die, paradoxaal genoeg, wel dege-lijjk bestaan¹².

Een andere Buchenwald-overlevende, Paul Rassinier, begon te getuigen uit verontwaardiging over overdrijvingen van lotgenoten. Mede door de felle reacties op zijn ontluisterende getuigenis, groeide Rassinier uit tot de eerste ontkenner van gaskamers en jodenmoord.

In die eerste naoorlogse decennia koesterde men de illusie van een gezamenlijk lot. Alle gevangenen, joden en niet-joden gelijk, waren ten dode opgeschreven geweest, elk kamp had zijn gaskamer gehad. Overlevenden en historici die beter wisten, zwegen. Te lage deportatie- en sterftecij-

¹¹ César VAN RENNE - *Terugblik op Buchenwald*, Gent, omstreeks 1948, 34 p. dact. - archief SOMA, Brussel, JP1448.

¹² Michel DE BOUARD, *Mauthausen*, in : *Revue d'Histoire de la deuxième Guerre Mondiale*, nr. 15-16, juli-september 1954, pp. 40, 58, 65 ; Michel DE BOUARD, *La thèse de Nantes*, in : *Ouest-France*, 1-2 augustus 1986, zoals overgenomen in : Michèle COIN-TET en Rainer RIEMENSCHNEIDER, *Histoire, déontologie, médias : à propos de l'affaire Roques*, In : *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, januari-maart 1987, p. 183

fers van niet-joden werden angstvallig achtergehouden. En het joodse lot, dat werd geminimaliseerd. Anders dan de verzetshelden waren ze ‘alleen maar’ opgepakt als jood, hun leed was zonder (patriottische) verdienste.

Dachau, Buchenwald en Bergen-Belsen beheersten de collectieve herinnering, niet Auschwitz. Een goede illustratie hiervan is de documentaire over de kampen die Alain Resnais in 1955 draaide, *Nuit et Brouillard*. De titel verwijst naar een bijzondere categorie gevangenen, *Nacht und Nebel Häftlinge*, meestal niet-joodse verzetsstrijders die na hun arrestatie als afschrikkingsmiddel in gevangenissen en concentratiekampen verdwenen zonder dat iemand nog iets van hen vernam. De (prachtige) tekst van de documentaire is van zo'n NN-gevangene, Jean Cayrol. Naast veel beelden van concentratiekampen, worden ook beelden getoond van Auschwitz en de gaskamers, maar het woord jood komt in de hele film niet voor.

Extreem-rechts nam de onjuistheden en overschattingen op de korrel om de hele jodenmoord in twijfel te trekken. Het extreem-rechtse verhaal over «*de gaskamerzwendel van Dachau*» drong eind jaren vijftig via de media tot het grote publiek door. Amerikaanse bevrijders hadden gevangen SS'ers gedwongen een gaskamer en crematorium te bouwen om de Duitsers te discrediteren. Die leugen werd weerlegd aan de hand van filmbeelden gedraaid door een Amerikaans journalist kort na de bevrijding van Dachau. Beelden van het gedwongen bezoek van vooraanstaande burgers van het stadje Dachau aan het kamp, de crematoria en de gaskamer. Het beeld van een gehelmde G.I. voor de gaskamerdeur - *Vorsicht ! Gas ! Lebensgefahr ! Nicht öffnen !* - ging de hele wereld rond. In werkelijkheid ging het om de deur van de gaskamer voor ontluizing van kledij.

In de repliek op de holocaustontkenners zaten zoveel onjuistheden, dat Martin Broszat, een gevestigd Duits historicus, de tijd rijp achtte voor een *Klarstellung*. In augustus 1960 maakte hij in een kort artikel in *Die Zeit* duidelijk dat er geen gaskamer bestaat heeft in Buchenwald en Bergen-Belsen, en dat die in Dachau nooit gefunctioneerd heeft. De massamoord op de Europese joden werd voltrokken in uitroeiingskampen in Polen. Op het grondgebied van het oude Duitse rijk werd niet *massaal* vergast.

Historici konden dus pas openlijk tegen de gestereotypeerde collectieve herinnering ingaan, toen bleek dat door die stereotypering de hele geschiedenis op de helling kwam

te staan. De collectieve herinnering bezweek onder haar eigen gewicht.

Maar er bleven en blijven mythische gaskamers opduiken. Vooral omdat de geamericaniseerde jodenmoord - de Holocaust - met de gaskamer als symbool van de gruwel, ander leed uit de collectieve herinnering verdringt. Op basis van één getuigenis, afgelegd vijftig jaar na datum, werd nu ook KZ Flossenbürg met een gaskamer bedacht. En die van Dachau kreeg nieuw leven ingeblazen, onder andere door de Amerikaanse journalist Timothy Ryback die het verhaal van Martin Zaidenstadt verspreidt ¹³. Die Dachau-overlevende verkondigt aan de ingang van het crematorium dat hij honderden de gaskamer heeft zien ingaan, hun krenten klinken nog na in zijn oren. Zijn bijzonder chaotisch, contradictorisch en onwaarschijnlijk verhaal laat niet na diepe indruk te maken op de bezoekers.

¹³ *De overlevende. Op zoek naar Martin Zaidenstadt*, Amsterdam/Antwerpen, Contact, 1999.

In zijn in vele talen vertaald boek beweert Ryback dat het de allereerste gaskamer was en daarom noemt hij Dachau het epicentrum van Teutoonse wreedheid. Het zijn, schrijft hij, symbolen die de ratio overstijgen, de vraag of er een gaskamer heeft bestaan is louter academisch, Martin is de feiten van de geschiedenis voorbij ! Voor alle duidelijkheid : in KZ-Dachau werd in 1944 een kleine gaskamer gebouwd, de eerste gaskamers kwamen er in Chelmno en Belzec, eind 1941. In Dachau werden mogelijk een tiental mensen 'experimenteel' vergast, zoals in andere KZ werd er nooit massaal vergast.

Kern van dit betoog is dat ontmythologisering en demystificatie bijzonder belangrijke functies zijn van geschiedschrijving. Onder meer om Holocaustontkenners, die munt slaan uit het stereotiepe beeld, te kunnen weerleggen. De verdraaide herinnering rechte trekken om de gebeurtenissen te redden. Maar meer nog, om het zwart-witte van de collectieve herinnering grijzer te maken, te nuanceren. Het verleden in eer herstellen als een onzeker, ambigu en complex heden, met een nog onbekende toekomst. Het verleden niet langer vervormen door zijn afloop, die alles zo onbegrijpelijk, zo on-menselijk maakt. Dan en alleen dan kan de onoverbrugbare kloof tussen daders en onszelf een beetje gedicht worden, kunnen de tot on-mensen gedemoniseerde daders weer vermenselijkt worden.

Die distantiëring maakt dat velen het nog steeds over misdaden tegen de *mensheid* hebben. Buiten de mensheid geplaatste daders, onmensen versus mensen, daders tegen-

over slachtoffers. Maar gruwel is helaas des mensen. Geen misdaden tegen de mensheid dus, maar tegen de *menselijkheid*. De nazi's - en niet alleen zij - traden de afspraak met voeten ook in oorlogstijd menselijk te blijven : gevangenen correct behandelen, niet folteren, geen burgerdoelwitten.

Demonisering levert een verlamd beeld van het verleden op ; tegen demonen begin je niet zoveel. Het is in zekere zin ook een *self fulfilling prophecy* ; door de manicheïstische interpretatie wordt voorbijgezien aan de apathisch toekijkende omstanders, de veel bredere medeverantwoordelijkheid, toen en nu.

Geschiedkundigen moeten behalve het verleden bestuderen en verklaren, dus ook voortdurend weerwerk bieden tegen die verdraaide collectieve herinnering. Onjuistheden, simplificaties en stereotiepen blootleggen, verklaren en recht-trekken. Dat is, naast haar vormende en educatieve rol, dé maatschappelijke functie en relevantie van het geschiedenisbedrijf : tegen de stroom ingaan.

Als Hannah bij haar naam werd aangesproken, genoot ze zichtbaar. Hannah lachte dan. Kinderlijk blij. Hannah ! Het klonk zo fijn. Zo mooi. Hannah ! Een naam, een woord, en beide betekenden gratie. Hannah ! Zo heette mijn moeder. Mijn twee broertjes en ik noemden haar Hannah. Wij dachten dat Hannah gelijk stond voor moeder, en moeder voor Hannah.

Hannah was geboren in een Oost-Europees stadje dat eens faam had gekend als garnizoensplaats. Hannah vertelde ons vaak over het enig overgebleven bewijs van die soldateske glorie : een kazerne. Een kazerne met alle gebouwen opgetrokken in rode baksteen.

En Hannah vertelde ons, haar kinderen, over vroeger toen zij een kind was, een meisje, een juffertje, een jonge vrouw. Vreugde, verdriet, kleuren, geuren, alles werd even boeiend, even subtiel opgehaald. Hannah hield van haar verleden. Hannah koesterde haar verleden. Hannah's verhalen werden voor ons een levensbron. Onmisbaar. Noodzakelijk.

En Hannah vertelde hoe zij en haar vriendjes en vriendinnetjes oorlog speelden, zoals alle kinderen ter wereld. Maar zij, in hun garnizoensstadje, speelden oorlogje enkel wanneer het niet regende of sneeuwde. Alleen bij droog weer konden zij naar het meest geschikte terrein voor dat soort spelletjes gaan : de kazerne met gebouwen in rode baksteen, een dik halfuur afgelegen van hun dagelijkse speelstraat. En Hannah vertelde ons dat ze een grondige hekel had aan oorlogje spelen, aan doodschieten, aan doodgaan, maar ze was zo op vriendschap gesteld dat ze geen spelbreekster wou zijn dus deed ze toch mee. Als verpleegster. Alleen als verpleegster ! En Hannah vertelde hoe ze gewonden redde, en de doden een dikke zoen gaf die hen nieuw leven inblies,

* Lydia Chagoll (°1931) is zowel actief als schrijfster en cineaste en heeft altijd al een bijzondere belangstelling gehad voor het lot van de kinderen tijdens de tweede wereldoorlog. Zij raakte o.m. bekend met haar documentaire films *In Naam van de Führer* en *De Stille Getuigen*, en met boeken als *Buigen in Jappenkampen* en *Hirohito, keizer van Japan. Een vergeten oorlogsmisdadiger ?* Lydia Chagoll is doctor honoris causa van de VUB en maakt eveneens deel uit van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting

¹ Deze tekst werd voorheen opgenomen in de bundel : *Het Toekomstige Verleden Jaar. Verhalen*, Berchem, EPO, 1998, pp. 39-44

en dat ze zeer tevreden was met haar rol als oorlogsverpleegster. Zelf toebedeeld !

En Hannah vertelde over haar moeder, mijn grootmoeder, die na het avondeten altijd haar echtgenoot hielp bij de boekhouding van hun kleine schoenenfabriek. En Hannah vertelde dat haar moeder een gezellige huisvrouw was, die zalige ganzesoep maakte, en borsch om van te smullen, en goddelijke taarten. En Hannah vertelde over mijn grootvader, een belezen man, die zijn vrije tijd besteedde aan studeren. En hoe hij zich over zijn vrouw maar vooral over Hannah bekommerde. Die grote aandacht besteed aan een meisje vond de gemeenschap overdreven en excentriek. Op- en aanmerkingen durfde echter niemand luidop te maken. Hannah's vader werd beschouwd als een notabele en een toegewijde man waar men altijd bij terecht kon.

En Hannah vertelde dat haar lieve moeder en haar wijze vader haar aanbaden. Hannah, hun enige kind. Hannah, hun zonneschijn. En Hannah vertelde over het uitzonderlijk cadeau dat ze kreeg toen ze 18 jaar werd. Hannah, wonderlijk begaafd voor talen, kreeg toestemming haar studies te voltooien en nog wel in Zwitserland. In die tijd was de kans tot studeren een voorrecht, studeren in het buitenland een zeldzaamheid. En zeker voor een meisje. Hannah was trots. Haar ouders waren trots. Toch hadden ze alle drie weemoed. Ja, zelfs verdriet. Een leed moeilijk te verwoorden. Zij beseften dat er een periode werd afgesloten. Definitief. Onherroepelijk. Hannah ging op eigen benen staan. Een intens beleefde en genoten fase kwam ten einde. De 'verleden tijd' deed zijn intrede.

Hannah ! Mijn moeder ! Maar waarom schrijven over Hannah ? Zij is mijn moeder niet. Zij is de moeder van Esther. Esther, mijn toegewezen tolk in Warschau gedurende het internationaal congres waaraan ik deelnam. Esther en ik sympatiseerden vanaf het eerste moment. Esther gaf de indruk zwijgzaam te zijn. Toch had ze behoefte aan spreken. Uit te weiden over iets. Iets dat tijd vereiste en een rustige omgeving. Zo vermoedde ik het. Zo had ik het opgevangen. Ik wachtte af. Ik wachtte op de juiste gelegenheid. De avond voor mijn afreis was er een fuif voor de congresleden. Ik heb afgezegd. Ik vroeg Esther die avond bij mij door te brengen. Als uitgenodigde gast beschikte ik over een ruime gezellige hotelkamer met een prettige zithoek. Ik had een 33 cl. fles wodka kunnen bemachtigen, bestelde sandwiches en zette de hotelradio aan. Ik

koos het Chopinprogramma. Chopin als achtergrondmuziek. Esther, lief en attent, schonk me een rode anjer en een doos Russische sigaretten.

Esther was kalm. Esther vertelde. Resoluut. Esther vertelde over Hannah. Hannah, haar moeder. Haar stem verrees een opgekropte emotie van jaren. Ze sprak langzaam, zonder aarzeling en met een precieze woordkeuze. Esther verhaalde haar ontroostbaar verdriet. En Hannah beëindigde haar studies schitterend. En Hannah werd tolk. Zeer bekwaam dus veel gevraagd. En Hannah trouwde, in Genève. Hannah's echtgenoot vertegenwoordigde België in de Volkerenbond. Hannah werd zijn medewerkster. En na enkele jaren wenste Hannah drie kinderen. Om de drie jaar één kind. En alleen meikinderen. En Hannah kreeg drie kinderen. Drie meikinderen. En Hannah vertelde ons, haar kinderen, talloze verhalen. Vooral over haar geboortestad, over haar jeugd, over haar ouders, over de kazerne met al de gebouwen in rode baksteen.

Wij, Hannah's kinderen, geboren en getogen in Brussel, waren gelukkig, kenden een onbezorgde tijd. Toen brak de oorlog uit. Nieuws over Hannah's echtgenoot, onze vader, die in Amerika zat, bleef uit. Hannah maakte zich echter geen zorgen. Ze vond het beter zo, beschouwde zijn aanwezigheid in Washington als een verzekering voor de toekomst. Wat Hannah wel ontzettend verontrustte, waren haar ouders. Op de brieven die Hannah aan mijn grootouders schreef, kwam geen respons. Niet één antwoord. Telefonische verbindingen met het garnizoensstadje kwamen ook niet tot stand ondanks al de onuitputtelijke pogingen. Die onwetendheid omtrent mijn grootouders werd voor Hannah een zware beproeving. Te zwaar. Iedere dag vroeg ze zich af of ze niet alles moest ondernemen om met ons, haar kinderen, naar haar ouders af te reizen.

Hannah, de charmante vrolijke Hannah, werd droefgeestig. Hannah had heimwee. Heimwee naar haar ouders. Heimwee naar vroeger. Heimwee naar het garnizoensstadje met de kazerne waarvan alle gebouwen opgetrokken waren in rode baksteen. Heimwee naar betere tijden.

Hannah raakte verloren. Alles werd Hannah te veel. Hannah kon het leven nog nauwelijks aan. En Hannah vroeg mij of ik akkoord ging om enkele maanden bij een bevriend onderwijzerskoppel in de Ardennen te logeren. Ik was de oudste, zei Hannah, en een bijdehandje. Voor Hannah had ik alles over. Ik wou Hannah van zoveel mogelijk zorgen ontlasten.

Ik wou Hannah gelukkig zien. Ik was toen 9 jaar, al een groot meisje inderdaad. Ik stemde in.

Een maand na ons afscheid hebben Hannah, mijn moeder, en mijn twee broertjes België verlaten. Hannah en mijn twee broertjes zijn vertrokken. Zonder mij. Vertrokken naar Hannah's ouders. Zonder mij naar Hannah's geboorteplaats. Zonder mij naar die kazerne met gebouwen opgetrokken in rode baksteen. Zonder mij zijn ze weggegaan. Zonder mij naar Oswiecim. Zonder mij naar Auschwitz. Oswiecim-Auschwitz. Zonder mij.

ORC*

STALAG ZEHN B

le feldweibel est devenu général
le docteur du camp, professeur
et nous les juifs - c'est banal -
on est resté juif - pas d'erreur

STALAG ZEHN B

Der Feldweibel ist General geworden,
Der Arzt des Lagers, Professor,
und wir, die Juden - es ist banal -
wir sind jüdisch geblieben - keinen Zweifel !

* Orc (°1954) is een autodidact en werkt en leeft in België als schilder en dichter. Als abstract kunstenaar haalt hij zijn inspiratie vooral uit zijn sociale en politieke overtuiging.

SHOA

juif errant, juif maudit
et nul mot sur eux est interdit
traités de crimes et de trahisons
ils ont été mis en prison

--

on les a torturés et tués
au nom d'une infâme idée
et maintenant plus que jamais
a qui le tour s'il vous plaît ?

SHOA

Ewiger Jude, verdammter Jude,
und kein Wort für sie ist verboten.
Für Verbrechen und Verrat beschuldigt
sind sie eingesperrt worden.

--

Man hat sie gefoltert und getötet
im Namen einer infamen Idee,
und heute mehr denn je :
Wer werden die Nächsten sein ?

MEDEDELINGEN

OMKADERING VAN SCHOOLPROJECTEN

De Auschwitz Stichting stelt de onderwijsinstellingen haar documentatie en de kennis van haar wetenschappelijke en administratieve medewerkers ter beschikking om diverse schoolprojecten te begeleiden. Zij stelt alles in het werk opdat de kampoverlevenden een levendige getuigenis zouden brengen in de klassen die erom vragen. Het betreft een pedagogische dienstverlening van onschatbare waarde. Inderdaad deze getuigenissen worden gekenmerkt door hun emotie en waarachtigheid.

PEDAGOGISCHE VOORDRACHTEN

Op aanvraag van directies en leerkrachten verzorgt de Auschwitz Stichting voordrachten gebracht door nazi-kamp overlevenden en wetenschappelijke medewerkers van de stichting. Verschillende thema's kunnen hierbij aangesneden worden : fascisme, deportatie, nazi-volkerenmoord, racisme, antisemitisme, enz... De voordrachten kunnen eventueel gevolgd worden door een debat met de leerlingen en leraren.

RONDREIZENDE TENTOONSTELLING

«De concentratiekampen en vernietigingspolitiek van de nazi's in hun historische context 1914-1945»

De Auschwitz Stichting stelt deze tentoonstelling ter beschikking van de onderwijsinstellingen of de culturele centra. De tentoonstelling bevat een tweehonderd vijftig documenten en onderschriften die handelen over de belangrijkste momenten van de hedendaagse geschiedenis : de Eerste Wereldoorlog, de crisissen van de Weimar-repu-

bliek, de grote wereldcrisis, de opkomst van het fascisme in Europa, en de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling verwijst naar de veelheid van oorzaken en de historische complexiteit die uiteindelijk geleid hebben tot één van de grootste catastrofes in de geschiedenis : de nazi-concentratiekampen en -volkerenmoord. Voor meer informatie : Mw. Nadine Praet - Tel : 02/512.79.98 - Fax : 02/512.58.84 e-mail : stichting@auschwitz.be

STUDIEREIS NAAR AUSCHWITZ-BIRKENAU

De Auschwitz Stichting organiseert jaarlijks tijdens de paasvakantie een studiereis naar Auschwitz-Birkenau. De studiereis is hoofdzakelijk voorbehouden aan leerkrachten, opvoeders en culturele animatoren. Dit jaar ging de reis door van 8 tot en met 13 april 2002. In één van de volgende nummers publiceren wij een verslag. Voor meer informatie : Mw. Nadine Praet - Tel : 02/512.79.98 Fax : 02/512.58.84 - e-mail : stichting@auschwitz.be

BEZOEK AAN BREENDONK

Bezoek aan het Fort van Breendonk, een transitkamp tijdens de bezetting. Zowel de historische plaats als het museum getuigen van de nazi-criminaliteit, maar ook van het verzet tegen de bezetter in België.

Voor meer inlichtingen, Fort van Breendonk : 03/886.62.09

JOODS MUSEUM VAN DEPORTATIE EN VERZET -KAZERNE DOSSIN - MECHELEN

Het Joods Museum van Deportatie en Verzet is in een vleugel van de voormalige «Kazerne Dossin de Saint Georges» gevestigd. Deze historische site is tevens een oord van herinnering. Hier, halfweg tussen Brussel en Antwerpen, organiseerden de nazi's het «SS-Sammellager Mecheln», het verzamelkamp van de deportatie van de joden van België.

Het «SS-Sammellager Mecheln» is het vertrekpunt van een deportatie zonder terugkeer. Tussen 1942 en 1944 voerden 28 konvooien 25.257 gevangenen van Mechelen naar Auschwitz in Polen. Twee derden van hen werden bij hun aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen waren er nog slechts 1.207 in leven. De kazerne Dossin was, in de meeste letterlijke betekenis van het woord, een wachtkamer van de dood.

Het Joods Museum van de Deportatie en Verzet toont en vertelt de geschiedenis van de «Endlösung» in België en Europa. In het museum komen meerdere onderwerpen aan bod : de hulp en de steun aan de SS'ers - nochtans slechts een kleine groep - vanuit Belgische instellingen ; de collaboratie van extreem-rechtse bewegingen ; de moord op bijna de helft van de joden in België ; het verzet van de joden die aan de deportatie wisten te ontsnappen ; de hulp en de medewerking van een brede laag van de Belgische bevolking, in het bijzonder de redding van de joodse kinderen.

Adres : Goswin de Stassartstraat 153, B - 2800 Mechelen. Tel. 015/29.06.60, fax 015/29.08.76 - Gratis toegang - Open van zondag tot donderdag van 10 tot 17 uur. Groepsbezoek na afspraak. Interactieve rondleiding in het Nederlands, Frans en Engels. Ten behoeve van de leerkrachten is er een didactische documentatiemap ter beschikking, alsook andere publicaties o.m. *KZ 5148*. van Regine BEER (red. Paul de Keulenaer) en *De ontkenning van de jodenuitroeiing* van Stijn VANERMEN.

VERHANDELINGSWEDSTRIJD

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1e en 2e jaar van de 3e graad uit alle netten van het onderwijs. De proef wordt afgelegd in de instelling zelf omstreeks de periode van 27 januari (bevrijding van Auschwitz). Deze bestaat erin een door een vakjury bepaald thema uit te werken. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto-verso. De wedstrijd belooft de beste verhandeling uit iedere Vlaamse provincie en uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Daarnaast worden nog extra prijzen uitgereikt aan de 'beste tweedes' over de provinciegrenzen heen.

De prijs omvat een erediploma, een cheque van 125 € en een gratis deelname aan de studiereis naar de kampen van Auschwitz en Birkenau.

ALGEMEEN REGLEMENT - HOGER SECUNDAIR ONDERWIJS, 1e, 2e jaar van de 3e graad

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum schrijft een jaarlijkse wedstrijd uit ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van de nazi-concentratie- en vernietigingskampen.

Art. 2 - De proef bestaat uit het schrijven van een verhandeling waarvan het onderwerp jaarlijks bepaald wordt. De duur van de proef is drie uren. Door de betrokken leerkracht kan een toelichting gegeven worden bij de afname van de proef. De verhandelingen zullen zowel op inhoud (2/3) als stijl (1/3) beoordeeld worden.

Art. 3 - De jaarlijkse prijzen voor de bekroning van de beste inzendingen worden in de maand juni uitgereikt, bij voorkeur op het einde van het schooljaar tijdens de proclamatie.

Art. 4 - Per provincie wordt één prijs uitgereikt ten bedrage van 125 €. Bovendien mogen de laureaten gratis deelnemen aan een studiereis naar Auschwitz-Birkenau georganiseerd door de Auschwitz Stichting. De reis ter waarde van ruim 750 € duurt 5 dagen en vindt plaats tijdens de Paasvakantie. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor de bekroonde werken te publiceren.

Art. 5 - De inzendingen worden geadresseerd aan de Heer Paul Halter, voorzitter van de Auschwitz Stichting, Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel op de voorziene datum van de toepassingsmodaliteiten van het reglement.

Art. 6 - De inzendingen worden beoordeeld door een jury samengesteld uit leden van de Raad van de Auschwitz Stichting, leerkrachten en personen wier opname wenselijk wordt geacht. Elk jurylid brengt verslag uit over de inzendingen die hem of haar worden voorgelegd. Na kennisname van het geheel der verslagen gaat de jury over tot de toekenning van de prijzen. Tegen de beslissing van de jury is geen beroep mogelijk.

Art. 7 - Alles wat niet vermeld wordt in dit reglement, valt onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

ARCHIEVEN

De Auschwitz Stichting beschikt over een aantal belangrijke archiefcollecties. In totaal meer dan 12.000 stukken (geschreven documenten, foto's en audiovisuele getuigenissen). Wat de geschreven documenten betreft : naast de persoonlijke papieren die door een aantal overlevenden in bewaring werden gegeven, beschikt de Stichting over de archieven van een aantal vriendenkringen en organisaties zoals de Vriendenkring der gewezen politieke gevangenen van

Auschwitz-Birkenau en het Internationaal Comité van Auschwitz. De fotocollectie omvat meer dan 4.000 foto's waarvan er 1.500 betrekking hebben op de concentratie- en vernietigingskampen. De Stichting beschikt eveneens over een rijke collectie audiovisuele archieven met getuigenissen van de overlevenden der nazi-kampen. Op dit moment werden er 66 interviews op band geregistreerd en meer dan 200 op video. Elke geïnterviewde beschikt over een biografisch dossier waarin de belangrijkste elementen van zijn getuigenis kunnen teruggevonden worden. Een aantal van deze interviews werden zelfs geïndexeerd. Zij worden bewaard in de lokalen van de Stichting en zijn toegankelijk voor studenten en onderzoekers uit de universitaire wereld. Elkeen die deze archieven wil consulteren moet een aanvraag richten aan de directie van de Stichting, en deze mede laten ondertekenen door de promotor van het onderzoek. In deze aanvraag moeten het kader en het onderwerp duidelijk omschreven worden alsook de finaliteit van het onderzoek.

GESPECIALISEERDE BIBLIOTHEEK

De bibliotheek van de Auschwitz Stichting, die meer dan 8.000 boekdelen telt, is toegankelijk voor elkeen die geïnteresseerd is in het Derde Rijk, de deportatie, antisemitisme, nazi-criminaliteit en volkerenmoord. De bibliotheekbestanden zijn consulteerbaar via de website : www.auschwitz.be Om technische redenen is een thematische opzoeking enkel mogelijk via Franstalige trefwoorden.

PEDAGOGISCHE COMMISSIE

In 1999 heeft de Auschwitz Stichting een pedagogische commissie opgericht. Daarin zetelen beheerders van de Stichting, wetenschappers, vertegenwoordigers van de inspectie secundair onderwijs uit alle netten, leerkrachten secundair onderwijs en vormingswerkers. Doelstellingen :

- Een netoverschrijdende, structurele aanwezigheid verwerven in het Vlaams secundair onderwijs
- Een forum zijn waar de verschillende educatieve milieus elkaar kunnen ontmoeten. Een informatie- en uitwisselingsnetwerk creëren.
- Sensibilisatie, informeren, ondersteunen, adviseren, begeleiden en vormen van leerkrachten en vormingswerkers.

AUSCHWITZ BULLETIN 2000

Het *Auschwitz Bulletin 2000* is een uitgave van de Pedagogische Commissie van de Auschwitz Stichting. Het is een informatieblad om leerkrachten, vormingswerkers en opvoeders te bereiken en te sensibiliseren voor de activiteiten van de Auschwitz Stichting. Het blad biedt informatie aan over het wetenschappelijk onderzoek naar de nazimisdaden en -genocides en naar de pedagogie van Auschwitz ; het schenkt aandacht aan het werk dat in de scholen wordt geleverd ; het probeert te actualiseren en het biedt didactisch materiaal aan om de nazimisdaden en -genocides in de les te behandelen. Dit blad wordt gratis verspreid in het onderwijs.

PRIJS VAN DE AUSCHWITZ STICHTING

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatie-centrum over de nazimisdaden en -genocides, stelt de Prijs van de Auschwitz Stichting in ter herdenking van de slachtoffers gevallen in de concentratie- en vernietigingskampen onder het nazisme.

Art. 2 - De Prijs van de Auschwitz Stichting wordt jaarlijks toegekend in de maand maart ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert naar de ontwikkelingen die geleid hebben tot het nazi-kampensysteem.

Art. 3 - De Prijs van de Auschwitz Stichting bedraagt 2.500 €. Hij kan niet opgedeeld worden en wordt niet verhoogd indien bij gedurende één of meerdere jaren niet zou uitgereikt worden. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting, op voorstel van de jury, behoudt zich het recht voor om een laureaat of meerdere kandidaten een navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren dienen geadresseerd te worden aan de Auschwitz Stichting t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel ten laatste op 31 december van elk jaar. De exemplaren van niet weerhouden werken zullen teruggestuurd worden aan de auteurs.

Art. 6 - De werken zullen onderzocht worden door een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij is samengesteld uit enerzijds leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting alsook uit personen waarvan de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jury-lid stelt een rapport op over de kandidaturen die hij verzocht werd te onderzoeken. Na kennisname van alle rapporten zal de jury zich beraden over het toekennen van de Prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - Alle zaken die niet voorzien zijn in dit reglement vallen onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

SUGGESTIES VOOR ONDERZOEKSTHEMA

Geschiedenis en Historiografie

Collaboratie / Verzet / Deportatie / Vervolging van joden en zigeuners / Verplichte tewerkstelling / Het verblijf in België van Duitse emigranten vanaf 1933 / Houding van de Belgische regering in Londen tegenover de jodenvervolging in het bezette België / De houding van het Belgische administratieve-, juridische en politie-apparaat ten aanzien van de deportatie tijdens de nazi-bezetting / Belgische historiografie over de Tweede Wereldoorlog - balans, analyse, methodologie / Geschreven en mondelinge getuigenissen / De repatriëring naar het bevrijde België / Het Belgische en Internationale Rode Kruis gedurende de Tweede Wereldoorlog / Het dagelijkse leven tijdens de nazi-bezetting / enz.

Economie

De economische crisis van 1923 en 1929 / De leer der geleide economie / De oorlogseconomie / Vakbonden en werkgevers tijdens de nazi-bezetting / De exploitatie van de concentrationaire arbeid en economie / De economische heropbouw na de oorlog / enz.

Sociale en politieke wetenschappen en filosofie

Analyse van de totalitaire systemen en hun ideologie / De houding van sociale groepen, politieke partijen, instellingen en Kerken ten opzichte van het fascisme en de Nieuwe Orde / Geschiedenis van het antisemitisme / De intellectu-

elen en het fascisme, de Nieuwe Orde en het ideologische totalitarisme / Filosofie, theologie en zedenleer na Auschwitz / De Belgische repressie- en zuiveringspolitiek in verband met de collaboratie / enz.

Psychologie-Psichiatrie-Geneeskunde

De autoritaire en fascistische persoonlijkheid / Massapsychologie en propaganda / De politieke mobilisatiemythes / De leidersfiguur / Statuut en functies van de geneeskunde en de psychoanalyse in het Derde Rijk / Het nazi-euthanasieprogramma / Het statuut van het wetenschappelijke onderzoek in het Derde Rijk : rassenkunde, volkshygiëne, geneeskunde / Sociaal-psychologische verklaring voor uiterst rechtse bewegingen of fascistische gedragshoudingen / enz.

Kunstgeschiedenis en Letteren

De esthetica der nazi's / «Exil»-kunst / De «concentrationaire» kunst / De artistieke productie van de Nieuwe Orde, collaboratie en verzet / enz.

Recht

De juridische evolutie van de rechtsstaat naar totalitaire staat / De rechtsstaat, de uitzonderingstoestand, de dictatuur, de totalitaire staat / Rechtspraak en rechtsleer in het Derde Rijk / Misdaden tegen de mensheid : processen, jurisprudentie en rechtsleer / De regeringspolitiek en de uitlevering van oorlogsmisdadigers / De Belgische «Commissie voor Oorlogsmisdaden» / De Belgische krijgsauditoraten en de zuivering en repressie / De Belgische rechtbanken en de processen in verband met racisme, antisemitisme, uiterst rechts en privé-milities / enz.

Communicatiewetenschappen en journalistiek

Persanalyse omtrent collaboratie, verzet / Analyse van de Belgische radio-uitzendingen te Londen / Analyse van de werking van INBEL te Londen / De filmjournalen tijdens de bezetting / De naoorlogse verspreiding van films over de oorlog en de concentratiekampen / Analyse van persagentschappen tijdens de bezetting / De censuur / Naoorlogse collaboratie, racisme, antisemitisme / enz.

Audiovisuele media en theater

De rol van audiovisuele media bij het overbrengen van de nagedachtenis aan de nazi-misdaden en -volkerenmoorden / De audiovisuele media en de ideologie van het nationaal-socialisme.

Pedagogie

Pedagogie en de misdaden en volkerenmoorden van de Tweede Wereldoorlog / De pedagogie van het antiracisme.

Vertalingen

Kritische vertalingen van werken met betrekking tot de bovengenoemde thema's.

PRIJS VAN DE VREDE

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz Stichting en het Vredescentrum van de stad Antwerpen schrijven een «Prijs van de Vrede» uit, waarmee ze de slachtoffers van de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's willen herdenken.

Art. 2 - De prijs wordt jaarlijks, in de maand januari, toegekend ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert tot de studie van de vredesproblematiek.

Art. 3 - De prijs bedraagt 1.250 €. Hij is ondeelbaar en wordt niet verhoogd, indien hij gedurende één of meer jaren niet zou worden uitgereikt. De Stichting Auschwitz en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De raad van bestuur van de Auschwitz Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor om een of meerdere kandidaten een navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren van het werk dienen voor 30 september van elk jaar te worden gestuurd naar de Auschwitz Stichting, t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel.

Art. 6 - De werken zullen worden voorgelegd aan een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij zal bestaan uit afgevaardigden van de Auschwitz Stichting

en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen, alsmede uit personen van wie de opneming in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een verslag op van de ingezonden werken. Na kennisneming van alle verslagen zal de jury zich beraden over de toekenning van de prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - De raad van bestuur van de Auschwitz Stichting en de vertegenwoordigers van het Vredescentrum van de Stad Antwerpen zijn bevoegd voor alle gevallen die niet in dit reglement zijn voorzien.

SEMINARIES VAN DE AUSCHWITZ STICHTING - CYCLUS 2002

De Auschwitz Stichting organiseert elk jaar een vormingscyclus, in de eerste plaats bedoeld voor de leraars van het Franstalige secundaire onderwijs. Ook Nederlandstalige leerkrachten kunnen deze vormingsdagen bijwonen. De jaarlijkse cyclus omvat vier seminars van telkens twee dagen (vrijdag en zaterdag). Telkens wordt één specifiek thema uitgewerkt door eminente specialisten in het onderwerp. Om een diepgaande discussie mogelijk te maken worden de teksten voorafgaandelijk overgemaakt aan de ingeschreven leerkrachten. Na een korte voorstelling worden deze dan gebruikt als basis voor de verdere debatten en discussies.

Programma 2002 :

• Seminarie II

3-4 mei 2002 (Provincie Henegouwen)

«L'histoire du IIIe Reich. Enjeux et interprétations historiographiques»

Sprekers :

Professor Pierre AYCOBERRY, historicus, Universiteit van Straatsburg (Frankrijk)

Yannis THANASSEKOS, socioloog, directeur van de Auschwitz Stichting

• Seminarie III

20-21 september 2002 (Provincie Luik)

«Les nationalismes»

Sprekers :

Dr. Chantal KESTELOOT, historica, wetenschappelijk medewerkster SOMA (Brussel)

Professor Jean-Jacques HEIRWEGH, historicus, Université Libre de Bruxelles

• **Seminarie IV**

14-15 november 2002 (Hoofdstedelijk Gewest Brussel)

«**Le concept d'humanité.
Droit, éthique et politique après Auschwitz**»

Sprekers :

Thomas BERNS, filosoof, Centre de Philosophie du Droit de l'Université Libre de Bruxelles

Ludovic HENNEBEL, jurist, Centre de Philosophie du Droit de l'Université Libre de Bruxelles

Inlichtingen en inschrijvingen : De seminaries beginnen vrijdagmorgen om 10u. en worden beëindigd op zaterdag omstreeks 17u. De deelnemingskosten bedragen 24,79€ per seminarie (verblijf in vol pension). Personen die wensen deel te nemen aan de seminaries dienen contact op te nemen met Marie-Line Duval op het secretariaat van de Auschwitz Stichting (02/512.79.98).

**UITREIKING VAN DE PRIJS VAN DE
AUSCHWITZ STICHTING 2000-2001**

Sinds 1986 reikt de Auschwitz Stichting een jaarlijkse prijs uit ter bekroning van een origineel en onuitgegeven werk dat een bijdrage kan leveren aan de geschiedenis en herinnering aan de nazimisdaden en genocides.

Voor het academisch jaar 2000-2001 werden er elf werken ingediend :

ALLARD Dominique, *La vie des enfants touchés par la guerre. Sensibiliser les enfants du cycle supérieur pour les éduquer à la citoyenneté.* Travail de fin d'études présenté en vue de l'obtention du titre d'Instituteur(trice) primaire. Département pédagogique de Malonne, Ecole Normale Primaire, Haute Ecole Namuroise Catholique (HENaC).

ASSELBERGHS Liesbeth, *De holocaust. Een gids voor leerkrachten*. Eindwerk ingediend tot het behalen van de graad van Leraar Secundair Onderwijs Groep 1, Algemene vakken - Plastische opvoeding, Groep T, Pedagogische Hogeschool Leuven.

BOES Kathleen en LUYTEN Katrien, *Mondelinge geschiedschrijving en getuigenissen over het concentratiekamp Bergen-Belsen*. Scriptie aangeboden tot het verkrijgen van het diploma van Licentiaat Vertaler. Katholieke Vlaamse Hogeschool Antwerpen.

BAUHERZ Henri, «*N'ont-«ils» rien compris ?*» ou à la recherche des leçons du passé», Essai.

BRUGVIN Caroline, *Témoigner sur Ravensbrück : miroir de la réalité ou prisme déformant ?*. Analyse de témoignages de résistantes déportées de France vers le camp de concentration de Ravensbrück, Maîtrise d'histoire contemporaine, UFR des Sciences de l'Homme, du langage et de la Société, Université de Franche-Comté.

CAUDRY Carole, *La déportation vue et racontée par les femmes. Etudes de quelques témoignages*, Mémoire de licence en langues et littératures romanes, Université de Liège.

FOSSION Pierre et REJAS Mari-Carmen, *Siegi Hirsch : Au Cœur des Thérapies*, Essai biographique.

HERZHAFT-MARIN Yvette, (Hannah ETTTEL), *Le caillou de Lune*, Roman.

SANSDRAP Julie, *Le pardon chez Vladimir Jankélévitch. Description, Interrogations*. Mémoire de Licence, section de Philosophie, Université de Liège.

SORANI Riccardo, *Arte e Testimonianza : L'immaginario figurativo nella Shoah*, Tesi di Laurea, Corso di Laurea in Lettere Moderne, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli studi di Milano.

DI PALMA Sara Valentina, *Bambini e adolescenti, nella Shoah. Storia e memoria della persecuzione nazista e fascista*, Corso di Laurea in Storia Contemporanea, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli Studi di Siena.

Van deze elf werken waren er twee van een buitengewoon niveau zodat de jury beslist heeft om de prijs bij uitzondering te verdubbelen (2 x 2.500 €) en toe te kennen aan :

Mevrouw Caroline BRUGVIN voor haar werk : *Témoigner sur Ravensbrück : miroir de la réalité ou prisme déformant ? Analyse de témoignages de résistantes déportées de France vers le camp de concentration de Ravensbrück*, Maîtrise d'histoire contemporaine (Université de Franche-Comté) en aan :

Mevrouw Sara Valentina DI PALMA voor haar onderzoek *Bambini e adolescenti, nella Shoah. Storia e memoria della persecuzione nazista e fascista*, Corso di Laurea in Storia Contemporanea (Università degli Studi di Siena).

De academische zitting heeft plaats gegrepen op woensdag 16 januari 2002 in de Gotische zaal van het Stadhuis van Brussel in aanwezigheid van Freddy Thielemens, Burgemeester van de Stad Brussel ; van Françoise Dupuis, Minister van het Hoger Onderwijs en het Wetenschappelijk Onderzoek van de Regering van de Franse Gemeenschap van België ; van Jacques Rummelhardt, Ambassadeur van Frankrijk ; van Gaetano Cortese, Ambassadeur van Italië ; en van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting en zijn voorzitter Baron Paul Halter.

Vier kandidaten kunnen genieten van het artikel 4 van het reglement van de Prijs van de Auschwitz Stichting. De Raad van Bestuur van de Stichting zal hen een navorsingssubsidie toekennen ten einde hun werk verder uit te diepen en bij te werken. Deze kandidaten zijn : Yvette HERZHAFT-MARIN, Julie SANSDRAP en Riccardo SORANI.

WIE ONTSNAPTE UIT DE MAROLLEN ?

Jaqui Borzykowky (nu Jacky Barkan), Gabriël Zimmerman en zijn broer Edouard (overleden), en Henri Schlamowitch (nu Hir Swi) waren in 1942 vier joodse kinderen van verschillende nationaliteit die in de Brusselse volksbuurt de Marollen woonden. Toen de nazis voor hen de «definitieve oplossing» hadden gevonden, konden ze daaraan ontsnappen. Voor deze vier kinderen - en vele anderen - betekende het medisch-sociaal centrum, *Entr'Aide des Travailleuses*, in de Huidevettersstraat in de Marollen de redding. In de (Vlaamse) volksmond was dit gekend als 't *Kliniekske*.

Mevrouw Andrée Geulen, lid van het *Comité de Défense des Juifs* (CDJ), had de moeders van deze vier kinderen ervan weten te overtuigen dat ze bij haar beter af waren. In afwachting van het eind van de oorlog... De namen van die vier kinderen staan genoteerd in haar oorlogsdagboek. Geulen bracht de kinderen naar de *Entr'Aide* waar de directrice Marie-Thérèse baronnes Van der Elst hen hielp onderduiken bij de familie De Meulemeester in Sint-Kruis Brugge en in Watermaal-Bosvoorde. Net voor de bevrijding moesten de vier kinderen daar echter om veiligheidsredenen weggebracht worden. Enkel de broers Zimmerman vonden hun mama terug. De andere ouders overleefden de shoa niet.

Ik ben op deze «kleine» maar daarop niet minder intense tragedie gestoten nadat ik een brief had gekregen van Jacky Barkan. Hij is nu realisator voor de Israëliëse televisie. Hij kende me als buitenlandredacteur van de krant *Het Volk* en hij vroeg me een oproep te doen in de krant om voor hem «het jaar 1943 terug te vinden». Omdat hij amper vier jaar oud was had hij van dat jaar slechts enkele vage herinneringen. Van twee dingen was hij zeker : het laatste adres van zijn ouders in de Marollen (begin '43 genoteerd op de Duitse deportatiefiche) en de boerderij van de familie Van Gerwen in Buggenhout waar hij (begin '44 net voor de bevrijding) naartoe was gebracht. Waar hij vandaan kwam werd om veiligheidsredenen niet gezegd. Het jaar '43 werd een gapend gat in zijn leven. Net als de natuur heeft Jacky een «horror vacui».

Jacky schreef in zijn brief dat hij ergens in een villa woonde in een gezin met nog twee kinderen. Er was een kast waarin hij bij gevaar moest wegkruipen. Na de publicatie van zijn foto en een oproep aan de lezers had ik het geluk te ontdekken waar Jacky verborgen was en door wie. Ik heb dus merkwaardig genoeg één jaar gered uit een mensenleven. Ik heb daarover eind 2000 in *Het Volk* een artikelenreeks geschreven. Een kerstverhaal of een wonder van Hannukah ?

Met steun van het fonds Pascal Decroos en de Vlaamse Gemeenschap wil ik deze historische gegevens uitdiepen in een monografie. Daarvoor doe ik de volgende oproep :

- Welke andere joodse kinderen konden gered worden uit de Marollen via de *Entr'Aide des Travailleuses* (of 't *Kliniekse*) dankzij Andrée Geulen, Marie-Thérèse Van der Elst of de Meulemeester ?

- Wat was de preciese rol van de *Entr'Aide* ? Er werd armensoep uitgedeeld, maar waarschijnlijk speelde het een belangrijke rol in het verzet. Welke rol ?
- Wie weet meer over de families Van der Elst en de Meulemeester in het verzet ?
- Wat was de rol van baron Van der Elst in het verzet ? Wie was ook in het netwerk Socrates ?
- Wie weet meer over de joodse gemeenschap in de Marollen ?

Informatie welkom bij :

Joost LONCIN (Journalist het Volk)

Hofkouter 19

B-9860 Scheldewindeke

België (tel en fax : 09/362.68.99 of 02/467.96.23 of

loncin@vt4.net)

HET SIMON WIESENTHAL INSTITUUT TE BRUSSEL

Op donderdag 7 maart j.l. werd met een documentaire, met muziek en voordrachten en een receptie, «Het Simon Wiesenthal Instituut te Brussel» plechtig geopend.

De doelstelling van het nieuwe instituut is : de studie van de geschiedenis van het antisemitisme door het verrichten van wetenschappelijk research, het geven van colleges, het publiceren van de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek, het vertonen van documentaires over het antisemitisme en het maken van studiereizen. Hoge prioriteit hebben het vijf jaar durende project : De plaats van het jodendom binnen de grote filosofische systemen (Andrée Lerousseau, *Le judaïsme dans la philosophie allemande 1770-1850*, Parijs, 2001) en het geven van colleges over De globalisering en islamisering van het Europese antisemitisme (Pierre-André Taguieff, *La nouvelle judéophilie*, Fayard, 2002, Gilles William Goldnadel, *Le nouveau Brévière de la haine. Anitsémitisme et antisionisme*, Paris, 2001, Raphaël Draï, *Sous le signe de Sion. L.Antisémitisme nouveau est arrivé*, Paris, 2001). De eeuwenoude jodenhaat kwam, zoals Simon Pères terecht opmerkte in de eerste week van september 2001, in het Zuid-Afrikaanse Durban tot explosie op het congres van de UNO over de bestrijding van het racisme : «We moeten constateren dat er sprake is van een zeer verontrustende globalisering en isla-

misering van de Europese jodenhaat». Deze ontwikkelingen in de wereld vormden de aanleiding voor het oprichten van het nieuwe instituut.

Tijdens de opening van het instituut zei Simon Speijer, de voorzitter van de Stichting Wiesenthal Fonds te Amsterdam : «Volgens de opvattingen van Simon Wiesenthal, die enkele jaren geleden aan de ULB een eredoctoraat ontving, komt de doelstelling van uw instituut voor de studie van het antisemitisme, helemaal overeen met de doelstelling van onze stichting : het gaat niet alleen om het laten berechten van oorlogsmisdadigers, maar vooral ook om het voorkomen dat er nieuwe oorlogsmisdadigers opstaan. Wie echter wil voorkomen, dat er nieuwe oorlogsmisdadigers op het toneel verschijnen, die in onze wereld hun gang gaan, zal moeten investeren in het wetenschappelijk blootleggen van de wortels van alle vormen van racisme en antisemitisme. Simon Wiesenthal ontving op 17 september 1992 op Paleis Soestdijk uit handen van Prins Bernard de Erasmusprijs. Bij de uitreiking van deze prijs zei Prins Bernard : ‘Hoe meer wij de historische waarheid verdringen, des te groter is de kans dat het kwaad uit het verleden zich herhaalt’ ».

De voorzitter van de Stichting zei verder : «Het Bestuur van de Stichting Wiesenthal Fonds is bijzonder verheugd over de benoeming van Prof. dr.Hans Jansen, die aan het Simon Wiesenthal Instituut te Brussel het wetenschappelijk onderzoek verricht, en die tevens de colleges en cursussen geeft. Het Bestuur heeft redenen om heel blij te zijn met diens benoeming. Nog onlangs (4 december 2001) werd hij in het gerenomeerde dagblad *Trouw* getypeerd als de autoriteit op het gebied van het antisemitisme. Bovendien blijkt uit zijn talrijke geschriften, dat hij een bijzonder talent heeft om een complexe problematiek glashelder uit te leggen. Maar zijn benoeming verheugt ons vooral, omdat het Simon Wiesenthal Instituut te Brussel onlangs werd opgericht door studenten en post-academici die vele jaren bij hem aan de Vrije Universiteit te Brussel colleges liepen».

In zijn dankwoord zei prof. Jansen onder meer : «Het stemt tot grote voldoening, dat het wetenschappelijk onderzoek naar en onderwijs over de bronnen van de jodenhaat -dat te maken heeft met één van de oudste en modernste problemen van de mensheid, op deze wijze een bijzondere erkenning heeft gevonden. Als we deze problematiek bestuderen, zullen we ook ontdekken, dat alle geschiedenis hedendaagse geschiedenis is, en dat - naar een befaamde uitspraak van

Croce - ook deze geschiedenis net zo complex en grillig is als het leven zelf. Montesquieu schrijft in zijn *Pensées diverses* : 'Il faut avoir beaucoup étudié pour savoir peu'. In de *Talmoed* heeft zich de gedachte ontwikkeld, dat een mens, hoe geleerd ook, altijd een leerling blijft. Het is pre-tentieus als iemand zichzelf of anderen hem leraar, laat staan hoogleraar noemen. Het hoogste wat een mens kan bereiken is, dat hij een 'talmid chachamim', een leerling der wijzen wordt. Als de meesterdenkers en -beleidsmakers uit de Europese geschiedenis deze gedachte uit de *Talmoed* serieus hadden genomen, zou de geschiedenis van Europa waarschijnlijk een andere wending hebben genomen. Heel frappant wordt deze houding geïllustreerd door een uitspraak van rabbi Chanina uit de derde eeuw : 'Ik heb veel geleerd van mijn leraren, meer van mijn medeleerlingen dan van mijn leraren, en van mijn leerlingen het allermeest'. Maar ik denk dat het zojuist genoemde alleen waar is, als in de collegezaal, in de mensa of waar dan ook, door u en mij de stoutmoedigste vragen worden opgeworpen en de felste debatten worden gehouden. De kwaliteit van het wetenschappelijk onderwijs aan ons instituut kan slechts bestaan bij de kwaliteit van het debat dat wordt gevoerd. En dat veronderstelt intellectuele stoutmoedigheid en hartstochtelijke leergierigheid. Ik prijs mij gelukkig dat 't u hieraan niet ontbreekt».

De colleges worden elke donderdag van het academiejaar gehouden in het gemeenschapscentrum DEN DAM, Waverssesteenweg 1747 te Oudergem, telkens van 11 tot 13 uur en van 14.30 tot 16.30 uur.

Het Simon Wiesenthal Instituut te Brussel vzw.
e-mail : swib@pandora.be
PB 17 1160 Brussel
Inlichtingen : 02/720.84.43 of 02/672.31.90 of
0473/69.35.20

Documentaire film :

INTO THE ARMS OF STRANGERS

Stories of the Kindertransport

Deze documentaire belicht WOII vanuit een heel bijzonder standpunt : de kinderen die door een speling van het lot de dans ontsprongen. Toen op de drempel van de oorlog steeds duidelijker werd dat Hitler geen eendagsvlieg zou zijn,

begon het bij de joodse bevolking in Duitsland en de geannexeerde gebieden te dagen dat hun leven daadwerkelijk gevaar liep. Instinctief zochten ze naar oplossingen om datgene wat hun het liefst was in veiligheid te brengen : hun kinderen. Talloze Engelse gezinnen verklaarden zich bereid één of meerdere joodse minderjarigen in hun midden op te nemen en redden zo tienduizenden kinderen uit de klauwen van het nazisme. Pakkende getuigenissen maken ons deelgenoot van het lot van enkelen onder hen.

regie : Mark Jonathan Harris

cast : Verteller : Judi Dench

Getuigen : Lorraine Allard, Lory Chan, Mariam Cohen, Hedy Epstein, Kurt Fuchel, Alexander Gordon, Franzi Groszmann, Eva Hayman, Jack Hellman, Alexander Leeb, Bertha Leverton, Ursula Rosenfeld, Inge Sadan, Lore Segal, Robert Sugar, Nicholas Winton, Norbert Wollheim

Audiocommentaar van D. Oppenheimer en Regisseur Mark Harris - Filmbeelden van de première in Londen - Filmbeelden van de première in Berlijn -Interview met R. Attenborough - Extra interviews (andere overlevenden) - «Memorabilia of the Kinder» - Interactieve Menus

Voor meer informatie, contacteer :

B.AD (Elke De Geeter)

Westlaan 159 Bus 1

8800 Roeselare

Tel : 051/241786

Fax : 051/240874

INTERNATIONALES JUGENDTREFFEN FLOSSENBURG

Het Internationaal Jugendtreffen te Flossenbürg is een piepjonge organisatie die jongeren tussen 14 en 25 jaar de kans biedt een weekje door te brengen, met andere Europese jongeren, in de omgeving van het voormalige concentratiekamp.

Tijdens deze week krijgt men :

- de kans om gesprekken aan te gaan met overlevenden,
- tijdens het bezoek aan Nürnberg de kans om zicht te krijgen op de structuren van het totalitaire nazi-regime,

- de kans om de structuren en organisatie van een concentratiekamp beter te begrijpen,
- de kans om kennis te maken met jongeren uit 8 Europese landen (ongeveer 140 jongeren) om samen te werken, te spelen, te denken...

Wat moet dit alles kosten ? Enkel de treinreis, ongeveer 150€. Het verblijf, eten, uitstappen,... is er gratis.

Een unieke buitenkans om een origineel verblijf mee te maken van 25 juli tot en met 31 juli 2002. Jongeren die geïnteresseerd zijn, nemen zo vlug mogelijk contact op. Inschrijven is noodzakelijk daar het aantal deelnemers per land beperkt is (voor België : 15)

Contact :

Charles Dekeyser - Yves Durnez

E. Huysstraat 9A

8940 Wervik

tel./fax : 056/51.00.67

<http://www.flossenburg.be>

e-mail : duyv@flossenburg.be

rek. nr. : 142-8580980-94

NIEUWE AANWINSTEN EN BOEKBESPREKINGEN

AMERY Jean, *Schuld en boete voorbij. Verwerking van een onverwerkt verleden*, Amsterdam, Atlas Uitgeverij, 2000, 174 p.

De ervaring van Auschwitz is de Weens-joodse schrijver, Jean Amery, zijn gehele leven blijven achtervolgen. In deze bundel probeert Améry het doorstane lijden om te zetten in leerstof voor de het toekomstige leven. Als geen ander voelde hij de onmacht aan van de intellectueel. De betekenis van woorden als onvrijheid, foltering, terreur, vrijheid, fatsoen, minzaamheid of solidariteit konden hem alleen maar ontoereikend overkomen.

ARAD Gulie Ne'eman, *America, Its Jews, and the Rise of Nazism*, Bloomington - Indianapolis, Indiana University Press, 2000, 314 p.

L'auteur cherche à comprendre l'attitude des Juifs américains face à la montée du nazisme. Pourquoi n'ont-ils pas fait plus pour aider les Juifs d'Europe à venir se réfugier en Amérique ? Plus que les événements eux-mêmes, c'est le dilemme posé par leur désir d'être acceptés par la société américaine et, par conséquent, leur obligation d'en être solidaire, qui a déterminé leur attitude. Face à la situation tragique des Juifs après l'accession au pouvoir de Hitler, ils ont hésité à préconiser l'immigration de masse par crainte de soulever des doutes au sujet de leur propre patriotisme. L'auteur se réfère également à l'histoire de la communauté juive américaine depuis les années 1840 et y trouve une réponse à l'attitude ambivalente des dirigeants juifs améri-

cains face à l'administration Roosevelt : la peur de l'antisémitisme latent et des discriminations sociales et économiques aux Etats-Unis.

ARENDT Hannah, *La philosophie de l'existence et autres essais*, Paris, Payot & Rivages, Bibliothèque philosophique Payot, 2000, 248 p.

Ecrits d'avant-guerre (sur Kierkegaard, von Gentz, Manheim), essais sur la philosophie de l'existence, sur Kafka, sur l'existentialisme français, sur la nature du totalitarisme, sur l'anti-stalinisme américain ou sur l'intérêt pour la politique dans la pensée philosophique, se retrouvent compilés dans cet ouvrage. Celui-ci témoigne de la réflexion que, toute sa vie, Hannah Arendt a menée sur la question du politique, de la modernité et de la condition humaine. En récusant la position traditionnelle de la philosophie, elle a tenté de comprendre les totalitarismes et de proposer une élucidation de l'«être-politique» humain.

ARENDT Hannah, *Politiek in donkere tijden. Essays over vrijheid en vriendschap*, Boom, AK Meppel, 1999, 221 p.

In dit boek werden zes nog niet eerder vertaalde teksten van de Duitse filosofe Hannah Arendt (1906-1975) opgenomen : verhalen over de veroordeling van Socrates, de politieke filosofie van Plato, de geschiedenis van het begrip 'geschiedenis', de gelaagdheid van het actieve leven, het humanisme van Lessing, het engagement van Lessing en over de vergissing van Heidegger. De zes kunnen gelezen worden als een inleiding op het werk van Arendt. De inleiding van de teksten werd verzorgd door twee Leuvense filosofen : Dirk De Schutter en Remi Peeters.

BADIA Gilbert, *Ces Allemands qui ont affronté Hitler*, Paris, Les Editions de l'Atelier / Les Editions Ouvrières, 2000, 254 p.

Entre 1933 et 1945, des centaines de milliers d'allemands ont résisté à Hitler. Rien qu'entre 1943 et 1944, plus de huit mille d'entre eux furent condamnés à mort - au total, pendant les douze années de dictature, le nombre d'exécutions a atteint 53000. Pourtant, de cette résistance au nazisme, la mémoire collective ne semble avoir retenu que l'attentat du 20 juillet 1944. Le livre du germaniste et historien Gilbert Badia analyse en prof-

ondeur les réseaux de résistance communiste allemands ou l'activité des émigrés politiques, notamment en France. Il réhabilite aussi des réseaux comme l'Orchestre rouge ou le Comité national Allemagne libre. Selon Gilbert Badia, l'échec de la résistance allemande s'explique par son manque de cohésion, l'élimination successive des différents réseaux - à commencer par la résistance ouvrière, démantelée dès 1936 - la séduction exercée par le Führeret surtout par la délation omniprésente. Longtemps méconnu, le sujet est éclairé d'un jour nouveau par l'étude de sources inédites L'auteur analyse les motivations, les moyens utilisés, les causes des échecs, tout en faisant des événements un récit vivant qui rend cet ouvrage particulièrement instructif et accessible.

BENJAMIN Walter, *Journal de Moscou*, Paris, L' Arche, 1983, 253 p.

BERLIN Isaiah, *A contre-courant. Essais sur l'histoire des idées*, Paris, Albin Michel, 1988, 403p.

BLIJKER B. J., *Verzwegen verhalen*, Zutphen, Hameland Press, 2001, 206p.

Tijdens de bezettingsperiode waren er niet alleen verzetshelden en collaborateurs, maar ook de gewone kleine man, die zich maar moest zien te beredderen in deze benarde oorlogstijden van schaarste en tekort. B.J. Blijker was één van hen. Als zoon van een straatarm steuntrek- kersgezin zag hij zich op 18-jarige leeftijd genooddaakt om in deze periode naar Duitsland te gaan werken. *Verzwegen verhalen* is dan ook geen verzetsroman of een heldenepos : Blijker vertelt over zijn kantoorbaan in Stuttgart, zijn collega's, de bombardementen op de stad, zijn kameraden en zijn eerste liefde. De an de oorlog naar Nederland teruggekeerde arbeiders werden er zeker niet met open armen ontvangen. Na al die jaren schrijft Blijker de miskening van zich af.

BOLL Friedhelm, *Sprechen als Last und Befreiung : Holocaust- Überlebende und politisch Verfolgte zweier Diktaturen*, Bonn, Verlag J.H.W. Dietz, 2001, 456 p.

BOUSQUET Patrick, *La balle rouge*, Metz, Editions Serpenoise, 2000, 101 p.

BOUVERESSE Jacques, *Prodiges et vertiges de l'analogie*, Paris, Raisons d'Agir, 1999, 158p.

BRACHFELD Sylvain, *Ils ont survécu, Le sauvetage des Juifs en Belgique occupée*, Bruxelles, Racine, 2001, 224 p.

Cet ouvrage longtemps attendu réunit toutes les données relatives au sort de la communauté juive en Belgique occupée. Il relate tous les aspects de la persécution et du sauvetage des juifs dans notre pays : la situation des Juifs en 1940, l'organisation des persécutions et de la déportation, le rôle de l'Association des Juifs de Belgique, l'aide de la Résistance et de la population, l'action de la reine Elisabeth, des institutions religieuses, des particuliers et les risques encourus par les sauveurs. Le livre s'attache aussi au drame des enfants cachés, des orphelins, des familles déchirées, ainsi qu'aux problèmes de l'assimilation et de la perte d'identité. Il publie également un lexique des 1299 «Justes» de Belgique reconnus à ce jour par Yad Vashem. Cet ouvrage constitue évidemment une référence en la matière.

BRAYARD Florent, *Comment l'idée vint à M. Rassinier. Naissance du révisionnisme*, Paris, Fayard, Librairie Arthème, 1996, 464 p.

A travers la figure de cet homme de gauche, résistant et déporté, Florent Brayard analyse la genèse d'un courant qui nie la réalité des chambres à gaz et, par ce biais, celle du génocide. En démontant ce discours, l'historien s'interroge : comment des thèses aussi fragiles ont-elles pu se consolider ? Comment un érudit provincial, un instituteur, pensionné de guerre, un politicien local du Territoire de Belfort aux ambitions déçues, communiste d'abord, SFIO ensuite, en vint à créer un phénomène mondial ? Cette histoire est celle de Paul Rassinier (1906-1967) et du courant dont il est le fondateur. C'est à cette histoire qu'un jeune chercheur vient de consacrer, pour la première fois, une tentative d'approche biographique.

BREUER Stefan, *Anatomie de la Révolution conservatrice*, Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 1996, 260 p.

BROUWERS Jeroen, *Oefeningen in nergens bij horen. Over Jean Améry*, Amsterdam, Uitgeverij Atlas, 1995, 45 p.

De beroemde Vlaams-Nederlandse schrijver Jeroen Brouwers heeft al lange tijd een bijzondere interesse getoond voor de Weens-joodse schrijver, filosoof en professor aan de ULB, Jean Amery. In dit essay volgt

Brouwers de schrijver doorheen het interbellum, van zijn ballingschap in België, tot zijn deportatie naar Auschwitz. Hij bespreekt zijn belangrijkste werken en blijkt vooral gefascineerd door Amery's zelfmoordgeschrift : *De hand slaan aan zichzelf*, een voorspel voor het noodlottige einde van de schrijver-filosof.

BRUSSON Paul, *Aux portes de la vérité. Paul Brusson raconte...*, Liège, Editions du CEFAL, 2001, 56 p.

CAMUS Jean-Yves, DERCZANSKY Annie-Paule, *Le monde juif*, Milan-Toulouse, Les Essentiels, 2001, 63 p.

Ce petit ouvrage constitue une excellente introduction au monde juif, qui suscite souvent incompréhension, fantasmes et préjugés. Tout d'abord sont expliqués quelques éléments d'histoire, de la naissance du «premier monothéisme» à la Shoah ; ensuite viennent les éléments essentiels de la religion, avant quelques pages sur les Juifs aujourd'hui - en Israël et dans la diaspora, avec une attention particulière pour la France. Enfin, le livre présente les divers courants du judaïsme (orthodoxe, réformé, conservateur, laïque), ainsi que quelques points particuliers (mariage, conversion, langues, etc.). Cet ouvrage, très clair et très utile, représente une excellente entrée en matière pour les personnes désirant se documenter sur le peuple juif.

CHAUVEAU Agnès ; TETART Philippe (eds.), *Questions à l'histoire des temps présents*, Bruxelles, Complexe - Nouvelle Diffusion, 1992, 136 p.

COHEN Steven M., EISEN Arnold M., *The Jew Within. Self, Family and Community in America*, Bloomington, Indiana University Press, 2000, 242 p.

3A partir d'un échantillon particulier de la communauté juive américaine : à savoir les modérés pratiquants, les auteurs tentent de définir l'identité juive contemporaine. Ce travail est basé sur une cinquantaine d'interviews et une enquête nationale portant sur un millier de personnes. Au travers de cette étude, nous découvrons les façons de vivre et de croire d'une partie significative des Juifs aux Etats-Unis : la génération issue du baby-boom. L'approche sociologique de cet ouvrage est extrêmement intéressante et importante pour comprendre les évolutions de la société juive contemporaine.

[Collectief], *Eigen volk, 100 portretten van Vlamingen van overal*, Roeselare, Roularta Books, 2001, 255 p.

Wat hebben personen als Stefaan Blommaert, Betty Owczarek, Barbara Sarafian, Bea Cantillon, Patrick Dewael, Rocco Granata, Oscar van den Boogaard en vele anderen als pakweg Françoise Mohammed Youssouf of Anant Alsteens met mekaar gemeen ? Niets, tenzij zij allen een apart levensverhaal hebben die de grenzen van Vlaanderen ver overstijgt en een bijzondere kleur geeft aan hun Vlaamse identiteit. Ter gelegenheid van de 250ste verjaardag van de Gentse Academie voor Schone Kunsten werden honderd portretten van deze Vlamingen bijeengebracht in een mooi uitgegeven boek. Hun verhalen, waarvan een deel reeds in Weekend-Knack werd gepubliceerd, zijn dikwijls van een verrassende ontroering en geven aan dat de uitdrukking «*Eigen Volk*» ook nog iets anders kan betekenen dan de sloganeske invulling die er meestal aan gegeven wordt.

[Collectief], *Le Pacifisme est-il une valeur universelle ?*, Mons, Editions Mundaneum, 2001, 132p.

CRAHAY Albert, GERARD Jo, *Le général Van Overstraeten « Vice-roi » en 1940*, Braine-l'Alleud, J.-M. Collet, 1990, 213 p.

Les auteurs nous livrent une biographie détaillée du général van Overstraeten, qui fut le conseiller militaire du roi Léopold III et qui joua un rôle capital dans la modernisation de l'armée belge. C'est aussi l'un des hommes les plus décriés de l'histoire récente de la Belgique...

DEBRUYNE Emmanuel, *Hitler, Haider : même combat* (?), Paris, Castells, Quartier Libre, Bruxelles, Labor, 2000, 85 p.

Cet ouvrage présente pour la première fois une analyse comparée des programmes de Hitler et du FPÖ à 80 ans de distance, ainsi qu'une mise en perspective historique. L'auteur, au moyen d'extraits tirés du programme du FPÖ et de déclarations de Jörg Haider confrontés au programme de Hitler, s'interroge sur la filiation entre ces deux hommes politiques (autrichiens, anti-démocrates) qui tiennent des propos convergents. A l'heure où les nouveaux dirigeants autrichiens revendiquent l'indulgence, la mise en parallèle des paroles de Hitler et de Haider

apparaît comme la plus efficace des mises en garde pour que ces paroles ne deviennent pas des actes.

DE DECKER Cynrik en ROBA Jean-Louis, *Naar de vallei van de dood. Bommenwerpers boven België zomer-herfst 1943*, Erpe, De Krijger, 1998, 80p.

Al vele jaren hebben deze twee amateur-historici zich vastgebeten in de strijd om het Belgische luchtruim tijdens de tweede wereldoorlog. Naar de vallei van de dood is de 13e aflevering in hun kroniek.

DE WEER Eric ; VAN CAUWENBERGHE Jean-Claude ; KUIDER Berrahal [e.a.], Szymkowicz. *Libertés absolues. La mémoire et le cri. 50e anniversaire de la libération de Charleroi*, Charleroi, Le Crache-Noir, 1994, 208 p.

ERBEN Peter, *Auf eigenen Spuren. Aus Mährisch- Ostrau durch Theresienstadt, Auschwitz I, Mauthausen, Gusen III über Paris nach Israel*, Konstanz, Hartung- Gorre, 2001, 150 p.

FAKIH Adel ; HERBINIAT Paul ; EL- ZEIN Imad, *La nationalité belge. Mode d'emploi et enjeux démocratiques*, Bruxelles, Trait d'Union, 2001, 161 p.

FANIEL Jean, «*L'extrême droite après les scrutins de 1999 et 2000. Représentation électorale et implantation*», In : *Courrier hebdomadaire du CRISP*, n°1709-1710, 2001, 62 p.

En moins d'un an et demi, toutes les assemblées élues du pays ont été renouvelées. Lors des scrutins du 13 juin 1999 et du 8 octobre 2000, différents partis d'extrême droite ont présenté des listes de candidats, tant en Flandre qu'en Wallonie ou en région bruxelloise. Parue dans le dernier numéro du *Courrier hebdomadaire du CRISP*, - Centre de recherche et d'information socio-politique - cette étude analyse les résultats que ces partis ont obtenus et cherche à comprendre pour quelles raisons ils ont connu des évolutions différentes dans les trois régions du pays.

FISCHER Ernst, *De nieuwe rechten van den mens*, Amsterdam, Nieuwe cultuur, 1937, 119 p.

FRIEDLÄNDER Saul, RÜSEN Jörn (ed.), *Richard Wagner im Dritten Reich*, Munich, C. H. Beck, 2000, 373 p.

La relation qu'a entretenue le Troisième Reich avec l'œuvre et la figure de Richard Wagner constitue toujours une question épineuse - et pas seulement en Allemagne. L'admiration d'Hitler pour Wagner est bien connue - le soutien qu'il a reçu au début de sa carrière de la famille Wagner est un fait historique - mais quelle est sa signification pour le Troisième Reich en général ? Wagner a-t-il été instrumentalisé par les nazis ou, au contraire, ses propres valeurs contenaient-elles en germe certaines idées du national-socialisme ? Dans leurs contributions, les participants du colloque tenu au Château Elmau en 1999 - historiens, politologues et musicologues - tentent d'apporter une réponse à ces questions.

GERLACH Christian, *Kalkulierte Morde, Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 - 1944*, Hamburger Institut für Sozialforschung, 1999, 1231 p.

Pendant les trois années d'occupation allemande (1941-1944), 1,5 millions d'hommes (dont 500.000 juifs) sont morts en Biélorussie, territoire qui comptait, avant la guerre, une population de 9 millions d'habitants. L'auteur étudie cette destruction massive, résultat d'une politique allemande qui visait à exterminer les Juifs et à exploiter le pays de manière colonialiste, avec pour effet escompté la mort d'une grande partie de la population.

GAILUS Manfred, *Protestantismus und Nationalsozialismus. Studien zur Durchdringung des protestantischen Sozialmilieus in Berlin*, Köln, Böhlau - Köln Verlag, 2001, 720 p.

GIEBELER Karl, SCHUBERT Christoph, *KZ-Außenlager der letzten Kriegphase in Baden-Württemberg*, Bad Boll, Evangelische Akademie Bad Boll, 1999, 99 p.

GINIEWSKI Paul, *L'antijudaïsme chrétien. La mutation*, Paris, Ed. Salvator, 2000, 686 p.

L'auteur relate dans cet ouvrage ce qu'a été l'antijudaïsme au cours de l'histoire, une association complexe d'éléments sociologiques et théologiques, qui a fait des juifs les responsables de la mort du Christ, pour cette raison justiciables d'une punition éternelle. Celle-ci a été concrétisée par des lois de discrimination dans tous les domaines : exclusion de nombreux métiers, conversions forcées, accusations de meurtres rituels, port d'un insigne distinctif infamant, enfermement dans le ghetto,

expulsions et massacres au cours des pogroms et des Croisades. Dans la seconde partie de son livre, l'auteur étudie la création du «nouvel enseignement de l'estime». Il analyse également l'influence de l'ancien «enseignement du mépris» sur les relations de l'Etat Juif avec les peuples et sur la transformation actuelle de l'antisémitisme classique en une nouvelle version : l'antisionisme. Parmi les nombreux livres de Paul Giniewski, cet ouvrage est probablement l'un des plus importants.

GORODETSKY Gabriel, *Le grand jeu de dupes : Staline et l'invasion allemande*, Paris, Belles Lettres, 2000, 573 p.

GRADOWSKI Zalmen, *Au coeur de l'enfer. Document écrit d'un Sonderkommando d'Auschwitz - 1944*, Paris, Kimé, 2001, 170 p.

GREINER Bernd, *Die Morgenthau-Legende, Zur Geschichte eines umstrittenen Plans*, Hambourg, Hamburger Edition HIS, 1995, 440 p. ; ill.

Dans la propagande national-socialiste, la figure d'Henry Morgenthau jr. était employée en tant qu'incarnation des «plans juifs pour l'extermination des Allemands». L'homme politique américain, ami et collègue démocrate du président Roosevelt, s'était rendu compte -grâce à sa fonction de ministre des finances - de l'existence de relations multiples entre les grands Konzerns allemands et le système national-socialiste, mais également avec l'économie américaine. Pour lui, la conclusion logique à en tirer était la démilitarisation de l'Allemagne et l'internationalisation des bassins de la Ruhr et de la Sarre, centres de la puissance industrielle allemande. Mais l'image qui est restée dans la conscience collective allemande est celle du «vengeur juif» qui voulait «réagrairiser» l'Allemagne et «faire mourir des millions de gens de faim». Dans cet ouvrage, l'auteur tente de corriger ce vestige de la propagande nazie et propose une vue non-conventionnelle des années d'après-guerre et du miracle économique allemand.

GROSSMANN Vassili, *Vie et destin*, Paris, l'Age d'Homme - La Cité, 1980, 818 p.

GRUNBERG Albert, *Journal d'un coiffeur juif à Paris, sous l'Occupation*, Paris, Les Editions de l'Atelier / Les Editions Ouvrières, 2001, 352 p.

Albert Grunberg, fils d'une famille juive roumaine émigrée en France s'était installé comme coiffeur à Paris. Il échappe le 24 septembre 1942 à la police française qui vient l'arrêter. Prétextant la nécessité d'emporter quelques bagages, il dévale l'escalier et se réfugie chez Mme Oudard, la concierge de l'immeuble voisin. Celle-ci le cache durant 2 ans dans une chambre de bonne. Il consigne alors dans un journal ses réflexions, sentiments et observations, journal dans lequel se mêlent le souci de sa famille et le suivi attentif des informations à la radio. Ce texte est un témoignage sans pareil de l'intérieur de l'Occupation. Libéré le 2 octobre 1944, la vie reprend son cours, « la vie tout court reprend le dessus », écrit-il lui-même, mais surtout pas comme avant.

GUEROUT Serge, *Science et politique sous le Troisième Reich*, Paris, Ellipses, 1992, 189 p.

GUTMAN Yisrael (ed.), *Major Changes within the Jewish People in the Wake of the Holocaust*, Jerusalem, Yad Vashem Publications, 1996, 754 p.

Parmi les thèmes développés par cet ouvrage scientifique d'une grande rigueur, qui se penche sur les évolutions dans la communauté juive aux XIXe et XXe siècles, on trouvera : les grandes tendances idéologiques et sociales dans la communauté juive à la fin du dix-neuvième siècle, les évolutions sociales et politiques parmi les Juifs durant l'entre-deux-guerres, les rapports entre l'antisémitisme et la Shoah, ainsi que l'impact de celle-ci sur les communautés juives et non-juives, la problématique de la Résistance juive et enfin, la Yishuv et l'Etat d'Israël.

HANSON Victor Davis, *Le modèle occidental de la guerre. La bataille d'infanterie dans la Grèce classique*, Paris, Belles Lettres, 2001, 298 p.

HERBERT Ulrich, ORTH Karin, DIECKMANN Christoph (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager, Entwicklung und Struktur Band 1 & 2*, Göttingen, Wallstein, 1998, 1192 p.

Suite au colloque tenu à l'occasion du cinquantième de la libération du KZ-Buchenwald, des historiens d'Europe, des Etats-Unis, du Canada et d'Israël ont présenté les résultats de leurs recherches. Dans ces actes ainsi rassemblés, on peut notamment trouver les thèmes suivants : 1°La conception et la réalisation des camps de

concentration nationaux-socialistes entre 1933 et 1938, 2° Le développement des camps de 1937/38 à 1945, 3° Les camps de l'Est, 4° Les bourreaux, 4° Les fractions des prisonniers dans les camps, 5° La phase terminale de la guerre

HONIGSMAN Jakob, *Juden in der Westukraine. Jüdisches Leben und Leiden in Ostgalizien, Wolhynien, der Bukowina und Transkarpatien 1933 - 1945*, Konstanz, Hartung- Gorre, 2001, 396 p.

HUYNH Pascal, *Kurt Weill ou la conquête des masses*, Arles, Actes Sud, 2000, 461 p.

Etude exhaustive mêlant biographie et analyse de l'œuvre, cet ouvrage rend justice à un compositeur étrangement méconnu dont certains morceaux sont pourtant parmi les plus familiers qui soient. Collaborateur de Brecht, il n'a été guidé tout au long de sa carrière que par un seul principe : écrire pour tous. De Berlin, où il s'intéressa à la musique savante, à Paris, où il fut proche de la chanson « française » et New York, où il se passionna pour la comédie musicale, Kurt Weill a marqué son siècle.

JÄGER Siegfried ; JOBST Paul, «*Diese Rechte ist noch immer Bestandteil unserer Welt*». *Aspekte einer neuen Konservativen Revolution*, Duisburg, Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung - DISS, 2001, 300 p.

JORRO Chantal, *Fonds d'archives Geneviève et Paul Rivière. Les opérations aériennes (atterrissages, parachutages) en zone sud. 1941 - 1944*, Lyon, Centre d'Histoire de la Résistance et de la Déportation (CHRD), 2001, 31 p.

KAEWNETARA Eva ; USKE Hans (ed.), *Migration und Alter. Auf dem Weg zu einer kulturkompetenten Altenarbeit - Konzepte - Methoden - Erfahrungen*, Duisburg, Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung - DISS, 2001, 167 p.

KAHAN Claudine, MESNARD Philippe, *Giorgio Agamben à l'épreuve d'Auschwitz, Témoignages / interprétations*, Paris, Kimé, 2001, 133 p.

KAUTSKY Karl, *Hoe de oorlog ontstond*, Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2001, 272 p.

Kort na de Eerste Wereldoorlog schreef de Duitse socialistische leider Karl Kautsky *Wie der Weltkrieg ents-*

tand : een bevestiging van de direct na de oorlog geldende wereldopinie dat Duitsland als enige schuld droeg aan het bloederige wereldconflict. In latere werken heeft hij zijn mening enigszins genuanceerd, maar *Wie der Weltkrieg entstand* blijft hoe dan ook een belangrijke bijdrage tot de hedendaagse geschiedschrijving en laat zien hoe de Eerste Wereldoorlog reeds de kiem in zich droeg van de Tweede Wereldoorlog. De inleiding van het werk werd verzorgd door professor Bart Tromp.

KERREMANS Bart (Red.), *Nooit meer oorlog ?, Europa en conflictpreventie*, Antwerpen, Pax Christi Vlaanderen, Leuven, Davidsfonds, 2001, 228 p.

Nooit meer oorlog ! Om gevoelens van revanchisme en een hernieuwd nationalisme tegen te gaan probeerde men na de Tweede Wereldoorlog een Europese economische en politieke organisatie op te zetten. Het ontstaan van nieuwe conflictzones na de ineenstorting van het communistische machtsblok lokt evenwel nieuwe conflicten uit die door de traditionele machten niet zo maar kunnen bedwongen worden : Kosovo, Midden-Oosten, Rwanda, Tsjesjenië... De lijst groeit elk jaar verder aan. In deze bundel gaan verschillende specialisten nader in op het Europees integratiebeleid en de mogelijke rol van Europa in conflictpreventie.

KERSHAW Ian, *Hitler. Essai sur le charisme en politique*, Paris, Gallimard, 1995, 413 p.

KERSHAW Ian, *Der Hitler-Mythos, Führerkult und Volksmeinung*, Munich, Deutscher Taschenbuch Verlag dtv, 2002, 396 p..

Avant d'écrire sa biographie substantielle sur Hitler, Ian Kershaw s'est intéressé à l'impact du «Führer» sur les masses allemandes. Comment peut-on expliquer l'enthousiasme énorme de millions d'allemands de toutes les catégories de la société ? Pour l'auteur, «les origines de la fascination exercée par Hitler doivent être recherchées parmi ceux qui l'adoraient plutôt que chez le leader lui-même» : en résumé, le mythe d'Hitler n'est pas exclusivement le produit de la propagande de Goebbels, mais la société allemande y a participé volontairement.

KLARFELD Serge, *Vichy - Auschwitz, La «Solution Finale» de la question juive en France*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 2001, 391 p.

Dans ce premier volume de l'impressionnante série «La Shoah» en France, Serge Klarsfeld reprend son ouvrage de 1983 qui détermine les responsabilités de Vichy dans la solution finale. Cet ouvrage qui a profondément modifié la mémoire du sort des Juifs de France sous Vichy, insiste aussi sur les solidarités qui se sont exprimées en France pour sauver de très nombreux juifs lorsque les Français se rendirent compte que les familles juives tombées aux mains des Allemands étaient vouées à la mort.

KLARSFELD Serge, *Calendrier de la persécution des Juifs en France 1940 - 1944*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 2001, 2029 p.

Ce volume établit la chronologie des événements qui ont marqué pendant quatre ans le sort des Juifs de France, en présentant une très grande quantité de documents - souvent inédits - utilisés pour l'arrestation des Juifs sous la forme d'un calendrier. Jour après jour sont décrites les mesures prises, les rafles opérées, les entrées à Drancy avec la provenance des juifs arrêtés. De nombreuses photos et documents illustrent cet ouvrage qui, grâce à ses index alphabétique, thématique et géographique, constitue une référence pour les chercheurs.

KLARSFELD Serge, *Le Mémorial des enfants juifs déportés de France*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 2001, 1255 p.

Ce volume s'intéresse à ceux qui furent le plus exposés à la déportation : les enfants. Serge Klarsfeld a rassemblé de nombreux documents dans cet ouvrage abondamment illustré afin que la trace de ces enfants ne soit pas tout à fait perdue. L'ouvrage contient entre autres la liste alphabétique des enfants déportés par convoi et plus de trois mille photos de ces enfants correspondant plus ou moins à l'âge auquel ils furent arrêtés. Pour chacun des 11.000 enfants juifs déportés de France, l'Etat civil, la provenance et l'adresse au moment de l'arrestation sont mentionnés. Un ouvrage de référence.

KLEMPERER Victor, *LTI. Over de taal van het Derde Rijk*, Amsterdam, Atlas Uitgeverij, 2000, 366 p.

LTI staat voor Lingua Tertii Imperii, en in tegenstelling tot wat de titel suggereert is dit boek niet zo meer een zwaarwichtig wetenschappelijk werk geworden. Deze

studie, gebaseerd op de dagboeknotities van de joodse schrijver Victor Klemperer, is zonder meer het eerste onderzoek naar de taal van de nazi's geweest en is nog steeds een sleutelwerk voor elkeen die zich wil verdiepen in de taal en de ideologie van totalitaire regimes.

KNOPP Guido, *Hitlers Holocaust*, Amsterdam, Uitgeverij Byblos, 2001, 416p.

Hitlers Holocaust is de geschreven weerslag van de zesdelige documentaire die onder dezelfde titel op televisie werd uitgezonden. Het boek wil in de eerste plaats de realiteit van de jodenvervolging tijdens de tweede wereldoorlog weergeven, maar het is veel méér dan een vulgariserend werk geworden. Het materiaal dat de medewerkers van Knopp gedurende twee jaar verzameld hebben is overweldigend en heeft in menig opzicht onze kennis over de judeocide vervolledigd en verrijkt. Vijftig archieven, van Washington tot Moskou, werden doorzocht, meer dan 500 ooggetuigen werden geïnterviewd. Het teruggevonden beeldmateriaal is nagenoeg onuitgegeven en dikwijls van een onthutsende directheid.

KOBLITZ Franziska, *Die Frauen von Lampersari, Im japanischen KZ auf Java*, Vienne, Czernin Verlag, 2000, 150 p.

En 1922, Franziska Koblitz, son mari et leurs deux enfants s'installent à Java, où son époux occupe le poste de directeur d'une sucrerie. Avant que la guerre ne s'exporte en Indonésie, le couple abandonne la nationalité allemande et devient hollandais. Quand les Japonais envahissent Java, Franziska et son mari, qui ont détruit leur carte d'identité allemande - sans imaginer qu'elle aurait pu leur sauver la vie - décident de suivre le destin de la colonie hollandaise. L'époux de Franziska décède peu de temps après son arrestation, tandis qu'elle et ses deux enfants survivront à la guerre. Ce livre soulève, entre autres questions, celle de l'identité nationale et de sa signification, particulièrement quand elle est confrontée à des événements tragiques et à une idéologie comme le fascisme.

KRANKENHAGEN Stefan, *Auschwitz darstellen. Ästhetische Positionen zwischen Adorno, Spielberg und Walser*, Köln, Böhlau Verlag, 2001, 284 p.

LEBERT Norbert & LEBERT Stephan, *Mijn vader was een nazi. Het levensverhaal van de Kinderen van Hess, Göring, Himmler en andere nazi-kopstukken*, Antwerpen, Manteau, 2001, 215p.

Mijn vader was een nazi is een vrij unieke journalistieke krachttoer. In 1959 zoekt Norbert Lebert de kinderen van de beruchte nazi's op - op dat moment prille twintigers - om hen te horen over hun verleden, hun opvattingen en hun wereldbeeld. Dertig jaar later doet zijn zoon Stephan de oefening nog eens over. Hun relaas is veel meer geworden dan een voortzetting van hun levensverhaal : alles draait om de cruciale vraag wat het betekent om zoon of dochter te zijn van een vader die mede verantwoordelijk was voor de gruwel van de holocaust.

LEDEEN Michael A., *D' Annunzio, The first duce*, New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers, 2002, 225 p.

Gabriele D'Annunzio est bien connu comme poète et figure flamboyante du début du siècle. Il était aussi convaincu que la guerre était une voie nécessaire à un nouvel ordre social. En 1919, il occupe la ville de Fiume qui avait été réclamée par l'Italie à la conférence de Versailles. L'auteur, à partir d'archives américaines et italiennes, étudie les seize mois de gouvernement de D'Annunzio à Fiume, y voyant une préfiguration de certaines techniques employées par le fascisme. Tout le rituel fasciste utilisé par Mussolini semble venir de D'Annunzio : les harangues au balcon, le salut romain, les dialogues dramatisés avec la foule, l'utilisation de symboles religieux à des fins séculaires. Le lien entre ces deux hommes est marquant, même style politique basé sur un charisme personnel, même discours sur une «nouvelle» Italie, même volonté de transformer les gens du peuple en figures héroïques par une éthique de la grandeur et de la violence. Toutefois, la vision de D'Annunzio d'un nouvel ordre se distingue nettement de celle du fascisme, dans la sienne tous les éléments constitutifs de la société ont leur place, sans exclusive. Fiume - pourtant très vite perdue - constitua donc un champ d'expérimentation pour l'Italie fasciste ce qui valut à D'Annunzio de rester une figure influente de la politique italienne.

LUKACS John, *Five days in London, May 1940*, London, Yale University Press, 1999, 236 p.

Du 24 au 28 mai 1940, un débat historique qui modifia le cours de l'histoire en Europe, s'est tenu au Ministère de la défense anglais : fallait-il négocier avec Hitler ou, au contraire, continuer à se battre ? L'importance décisive de ces cinq jours est au centre du livre de Lukacs. Celui-ci restitue heure par heure les événements critiques qui eurent lieu au 10 Downing street. Churchill et les membres de son cabinet devaient agir face aux désastres militaires qui avaient lieu sur le Continent - en particulier à Dunkerque - et qui affectaient la position politique fragile du Premier ministre. L'auteur étudie également l'opinion publique britannique, les dessins parus dans les journaux et montre comment l'ensemble des habitants, informé seulement partiellement des dangers qui menaçaient, a néanmoins commencé à soutenir la détermination de Churchill à sortir rapidement de la guerre.

MAKINE Andreï, *Requiem pour L'Est*, Paris, Mercure de France, 2000, 361 p.

MALIA Martin, *La tragédie soviétique. Histoire du socialisme en Russie 1917 - 1991*, Paris, Le Seuil, 1995, 686 p.

MICHAL Bernard, *Les grandes énigmes de la Résistance en Belgique*, Genève, Editions de Crémille, 1972, 246 p.

MORGENSTERN Soma, *Der Tod ist ein Flop*, Lünenburg, Dietrich zu Klampen Verlag, 1999, 184 p.

Voici un livre important, qui propose une perspective radicalement différente sur la cruauté du régime nazi et sur la responsabilité de l'église. Ce livre est à recommander à tous ceux qui réfléchissent au rôle de la mort dans la vie. Quand Soma Morgenstern meurt en 1976 à New York, il laisse non seulement des fragments d'une autobiographie, mais également un roman inachevé qui jette un regard sur le culte de la mort dans notre monde. Dès le début de l'ouvrage, la thématique apparaît clairement : dès que les protagonistes arrivent sur l'île d'Eden, le roman montre son véritable intérêt, en transférant le problème de la mort d'une fiction à la réalité. Car Eden est non seulement un monde séparé - et géographiquement et temporellement - mais est aussi un poste d'observation des catastrophes mondiales, desquelles ressort surtout la Shoah. La description d'Eden dans le style de Robinson fait constamment référence au monde réel, mais la description a ses limites - propres à chaque forme littéraire - et l'analyse est insuffisante. Toutefois,

cette lacune est compréhensible puisque cet ouvrage n'a pas pu être finalisé, vu le décès de l'auteur.

MOSER Jonny, *Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs 1938 - 1945*, Vienne, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 1999, 86 p. ; ill.

Au moment de l'«Anschluss» environ 200.000 Juifs - selon la définition des lois raciales de Nuremberg - vivaient en Autriche. A la libération, 130.000 avaient été expulsés, au moins 65.000 étaient morts et seulement 5.512 avaient survécu, cachés, abrités par des mariages «mixtes» ou autres. Dans cet ouvrage, l'auteur, lui-même victime de la terreur nazie, a établi minutieusement une analyse démographique exhaustive (bibliographie complète) de la population juive en Autriche de 1938 à 1945.

MOSSE George L., *L'Image de l'Homme. L' invention de la virilité moderne*, Paris, Edition Abbeville, 1997, 215 p.

NANCY Jean-Luc (ed.), *L'art et la mémoire des camps. Représenter, exterminer*, Paris, Le Seuil, 2001, 134 p.

NOVICK Peter, *L'Holocaust dans la vie américaine*, Paris, Gallimard, 2001, 434 p.

De Verenigde Staten hebben geen enkele directe verantwoordelijkheid in de uitroeiing van de joden in Europa. Vanaf het begin van jaren '70 moeten we nochtans vaststellen dat de problematiek van de holocaust een steeds belangrijker plaats in het Amerikaans bewustzijn inneemt. Vanuit die vaststelling is de joodse historicus Peter Novick zijn onderzoek begonnen naar de amerikanisering van de holocaust. Na een periode van relatieve afwezigheid tijdens de hoogdagen van de Koude Oorlog werd het thema overgenomen door joodse zionistische organisaties om hun onvoorwaardelijke trouw aan Israël te betuigen. Het proces Eichmann (1961) en de Zesdaagse oorlog (1967) hebben ontegensprekelijk voor een kentering gezorgd. Deze ontwikkeling heeft er toe geleid dat de herinnering aan de holocaust kon uitgroeien tot een ware religie van de Shoah, die meteen moest dienen als basis voor de joodse identiteit in een maatschappij waarin het antisemitisme op haar retour was. Het spreekt voor zich dat dit kritische onderzoek naar het functioneren van de holocaust-herinnering voor de nodige beroering gezorgd heeft. Het werk van Novick mag zonder meer beschouwd worden als een referentiewerk en vormt o.m.

een aanvulling op het werk van Gie Van den Bergh *De uitbuiting van de Holocaust*.

OLER Alexandre, *Les clémentines sans pépins. Poèmes pour saluer la fin d'un Millénaire et un commencement*, Nice, Midi Edition Promotion, 2001, 92 p.

ONDRICHOVA Lucie, *Pribeh. Fredyho Hirsche*, Praha, Institut Tereziánské Iniciativy, 2001, 113p.

ORNSTEIN Anna, *Versklavung und Befreiung*, Konstanz, Hartung-Gorre, 2001, 118 p.

PANKOWSKI Marian, *D'Auschwitz à Bergen-Belsen, Aventures*, Lausanne, L'Age d'Homme, 2000, 94 p.

Mars 1942, dans un petit village des Carpates, la Gestapo arrête 200 résistants polonais, dont le poète Marian Pankowski. Envoyé au camp d'extermination d'Auschwitz, il survit grâce au travail dans l'atelier du *Kommando Schlosserei*. L'auteur dépeint sous forme d'images courtes et impressionnistes la vie quotidienne des prisonniers dans des conditions dégradantes, leur vie intolérable dans les camps et les lois inhumaines qui y règnent. 55 ans après sa libération, Marian Pankowski raconte ici son calvaire et ses moments de bonheur. Un livre vrai, qui livre la douleur de l'emprisonnement et la souffrance de l'espoir jamais satisfait.

PHAYER Michael, *L'Eglise et les nazis. 1930 - 1965*, Paris, Liana Lévi, 2001, 379 p.

Cet ouvrage propose une analyse tout en nuances, mais sans indulgence, du rôle de l'Eglise catholique dans la Shoah et des conséquences de cette conduite et ce, jusqu'au concile Vatican II. Le silence du Pape Pie XII lors de la Shoah, ainsi que son attitude controversée vis-à-vis des nazis y sont étudiés avec sérieux. Très bien documenté, judicieux dans ses conclusions, compatissant et humanitaire dans ses perspectives, ce livre est un instrument de travail indispensable.

PIERIK Perry, *Hungary 1944 - 1945, The forgotten tragedy. The last German offensive of the Second World War. The destruction of Europe's last remaining Jewish community*, Nieuwegein, Aspekt, 1998, 308 p.

Publiée à l'origine en néerlandais, cette traduction en anglais par l'auteur étudie les derniers mois de la Deuxième

Guerre mondiale en Hongrie. Par suite de l'occupation allemande de la Hongrie en mars 1944, en réponse à la tentative de l'amiral Horthy de faire une paix séparée avec les Soviétiques, l'ancien allié de l'Axe souffre comme tous les territoires conquis. Le pays devient alors un champ de batailles contre l'offensive soviétique et pour défendre les dernières sources de pétrole. En mars 1945, Hitler gaspille une grande partie de ses dernières forces blindées dans une série d'opérations insensées autour du lac Balaton. En plus de ces combats, l'appareil de terreur nazi commence à expulser et à assassiner les Juifs hongrois, les Bohémiens et d'autres «indésirables». Les estimations du nombre des tués vont de 180.000 à 600.000. Perry Pierik analyse le sort de la Hongrie, consacrant la majeure partie de son attention aux opérations militaires tout en ne négligeant pas les considérations politiques et économiques.

PICKNETT Luynn, PRINCE Clive en PRIOR Stephen, *Hess. Het dubbelleven van de man achter Hitler*, Amsterdam, Anthos, Antwerpen, Manteau, 2001, 600 p.

Rond de figuur van Rudolf Hess, de rechterhand van Adolf Hitler, is er steeds een groot mysterie blijven hangen. Vooral zijn eenmansactie van mei 1941, toen hij met een vliegtuig naar Schotland vloog in de hoop tot een vredesovereenkomst te komen, heeft talloze speculaties uitgelokt. Op basis van nog niet eerder geconsulteerde Britse en Gestapo-archieven hebben deze Britse auteurs gepoogd het mysterie Hess op te lossen. Hess werd na de oorlog in Neurenberg veroordeeld en verbleef als één van de laatste gevangenen in de Spandau-gevangenis te Berlijn.

PRESSAC Jean - Claude (ed.), *The Struthof album, Study of the gassing at Natzweiler - Struthof of 86 Jews whose bodies were to constitute a collection of skeletons. A photographic document*, Paris, The Beate Klarsfeld Foundation., 1985, 88p. ; ill.

Cet album montre au moyen de photos, parfois très choquantes, la sélection - à des fins «scientifiques» - de 86 Juifs par des anthropologues allemands. Ils furent choisis au camp de concentration d'Auschwitz pour les caractéristiques de leur squelette et furent ensuite transférés au camp de Struthof, en Alsace, pour y être gazés. Leurs cadavres furent disséqués et destinés à former une collection dans un futur département d'anatomie et de

pathologie à l'Université de Strasbourg. Cet ouvrage témoigne des abominations commises au nom de la science nazie.

RABINE Viviane, MARY-RABINE Luc, *Si je t'oublie...*, Alvin/Hannut, Editions Luce Wilquin, 2001, 221p.

RAYSKI Benoît, *L'enfant juif et l'enfant ukrainien, Réflexions sur un blasphème*, La Tour d'Aigues, Editions de l'Aube, 2001, 81 p.

«Je n'en peux plus d'entendre dire que le communisme est égal au nazisme. C'est pour cela que j'ai entrepris d'écrire ce livre qui me permettra de crier que le parallèle goulag/Auschwitz constitue une abjection et un blasphème». Le parallélisme entre communisme et national-socialisme, entre le sort de l'enfant ukrainien et celui l'enfant juif : c'est contre cette escroquerie que s'élève l'auteur, avec passion et pertinence, en montrant comment certains n'hésitent pas à resservir, en se servant de l'histoire comparée, la vieille idée selon laquelle les juifs seraient en partie «responsables» de ce qui leur a été infligé.

ROSE Jonathan (ed.), *The Holocaust and the book : destruction and preservation*, Boston, University of Massachusetts Press, 2001, 314p.

Het nazi-systeem was er niet alleen op uit om haar tegenstanders fysiek uit te roeien, ook hun in boekvorm uitgegeven ideeën moesten er aan geloven. Schrijvers werden gecensureerd en bibliotheken werden massaal gezuiverd van on-Germaanse literatuur. Men schat dat er in nazi-Duitsland niet minder dan 100 miljoen boeken werden verbrand. Niet alleen joodse boeken moesten er aan geloven, maar in feite alle auteurs die niet pasten in het denksysteem van de nazi's. In dit verzamelwerk wordt er o.m. ingegaan op de nazi-censuurpolitiek, de inbeslagname van sefardische bibliotheken in Rome en Salonika, de leescultuur in de ghetto's en concentratiekampen, het redden van de Poolse incunabelen. Ook een onderwerp als de onderdrukking van joodse boeken in de Sovjet-Unie komt aan bod. De link naar vandaag wordt o.m. gelegd met een bijdrage over de vernietiging van de Bosnische bibliotheken in de jaren 1990. Het werk werd uitgegeven in de reeks *Studies in Print Culture and the History of the Book*.

ROSE Paul Lawrence, *Heisenberg und das Atombombenprojekt der Nazis*, Munich - Zurich, Pendo, 2001, 498 p.

Même après 60 ans, la controverse sur le rôle joué par Werner Heisenberg, Prix Nobel, dans le projet allemand de construire la bombe atomique continue. Selon la version du grand physicien, le ministre de l'armement Albert Speer avait relégué le projet en 1942, à cause de l'effort matériel énorme qu'il demandait. Heisenberg ne devait alors plus prendre de «décision morale» face à l'élaboration de la bombe - même s'il a toujours prétendu avoir su comment la construire. L'auteur a minutieusement étudié les sources disponibles, en particulier les protocoles de Farm Hall, où les scientifiques allemands ont été internés en 1945. Ses conclusions sont que, d'une part, suite à une erreur grave qu'il n'a jamais voulu reconnaître, Heisenberg, même s'il en avait eu les moyens, n'aurait pas pu construire la bombe atomique ; et que d'autre part, par sa décision, prise en 1939, de participer à la mise sur pied du projet - son «devoir patriotique» comme l'a expliqué Heisenberg plus tard - il avait déjà pris la décision de construire la bombe pour Hitler. La troisième partie du livre traite - comme l'indique le sous-titre de l'édition anglaise - de la culture allemande. Il s'agit d'un texte polémique sur le «caractère allemand», dans lequel l'auteur tente d'«amener le lecteur au mode de pensée allemand» afin de lui permettre de comprendre les parallèles entre Luther, Kant, Riefenstahl et Heisenberg ; une tirade inutile dans un livre qui, en dehors de cette partie, vaut la peine d'être lu.

SAGNES Jean (ed.), *Jean Moulin et son temps (1899-1943)*, Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, 2000, 155 p.

Au travers de la personnalité de Jean Moulin, grand résistant de la Seconde Guerre Mondiale, ce livre brosse un portrait détaillé des réseaux de résistance français. C'est donc toute une époque que l'on peut entrevoir grâce à cette biographie d'un homme hors du commun. Une nouvelle approche biographique qui se penche sur les milieux républicains et radicaux du Midi qui l'ont formé, sa carrière dans le corps préfectoral et bien entendu ses activités dans la Résistance, de l'engagement à la fin tragique ; sans oublier sa «panthéonisation».

SCHARSACH Hans-Henning (ed.), *Haider. Österreich und die rechte Versuchung*, Reinbek, Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2000, 284 p.

«Rien n'est plus comme avant». Par cette phrase Elfriede Jelinek, grande écrivaine autrichienne, résume bien le sentiment d'une grande partie de la société autrichienne après la formation de la coalition comprenant l'extrême droite de Jörg Haider, en février 2000. Ce recueil de textes, paru en avril de la même année est la première réaction d'intellectuels, d'artistes et d'historiens face à cet événement marquant.

SCHERMSAKE Claus, *Het Boek der Schande*, (Reprint), Erpe, Uitgeverij De Krijger, 1999, 128 p.

Iedereen kent de toenmalige beeldvorming van de terreur tegenover de kampslachtoffers : zwart-wit tekeningen die vooral een sfeer van marteling, dood en verderf oproepen. Maar langs de kant van de collaborateurs bestaat er een iconografie, die vanuit een totaal andere inspiratie, toch een aantal parallellen vertoont. Het in 1950 uitgegeven *Boek der Schande* is één van de voorbeelden van een dergelijke beeldvorming. De prenten en de begeleidende teksten leggen vooral de nadruk op het onrechtvaardige en meer in het bijzonder op het sadistische karakter van de repressie. Een merkwaardige heruitgave.

SCHREIBER Marion, *Stille rebellen. De overval op deportatietrein nr. 20 naar Auschwitz*, Amsterdam, Atlas Uitgeverij, 2001, 339 p.

In de nacht van 19 april 1943 voeren drie jonge mannen een stoutmoedig plan uit waar alle andere verzetsorganisaties voor terugdeinzen : zij slagen er in de 20e deportatietrein naar Auchwitz tot staan te brengen en een aantal joodse gevangenen te bevrijden. Een unieke gebeurtenis in de geschiedenis van het West-Europees verzet tijdens de tweede wereldoorlog. De Duitse journaliste Marion Schreiber heeft zich in deze gebeurtenis vastgebeten en zij is er in geslaagd om een doorleefd portret van de verschillende protagonisten te schetsen. Haar typering van het Brussels non-conformistisch milieu rond Marcel Hastir, waarin theosofen, politieke activisten en cultuurminnaars mekaar kruisen, wordt zeer raak geschetst. Het boek kan gelezen worden als een hommage aan de gebroeders Livchitz en aan de verzetsgeest van de

Belgische bevolking : van de ontsnapte joodse gevangenen werd er nadien geen enkele aangegeven !

SLOWES Salomon W., *Der Weg nach Katyn, Bericht eines polnischen Offiziers*, Hamburg, Europäische Verlagsanstalt, Eva, 2000, 247 p. ; ill.

Beaucoup de crimes commis durant la Seconde Guerre Mondiale sont encore méconnus parce que personne n'a voulu en parler jusque maintenant, parce que personne n'a survécu aux différents crimes, etc. Le massacre de Katyn est peut-être le plus connu de ces massacres restés dans l'ombre. Toutefois, ce ne sont pas les SS qui en sont les auteurs, mais bien le NKWD. En 1941, avant qu'Hitler n'attaque les Soviétiques, Staline a tenté de liquider les cadres militaires polonais - 4000 officiers ont été tués à Katyn - afin de détruire toute résistance possible contre ses plans d'annexion de la Pologne. L'auteur, survivant de ce massacre, montre un autre côté de la guerre, qu'on ne doit jamais oublier, dû à la cruauté et à l'avidité de Staline

SPANJER Rimco, OUDESLUIJS Diète, MEIJER Johan (eds.), *Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940-1945*, Bremen, Temmen, 1999, 328 p.

Pendant longtemps, le destin des millions d'hommes contraints au travail forcé sous le régime nazi n'a quasiment pas été étudié ; la majorité d'entre eux n'a d'ailleurs toujours pas reçu d'indemnisations. Cet ouvrage rassemble des articles d'historiens et de journalistes travaillants sur le sujet et présente les résultats les plus récents de la recherche scientifique ainsi que des témoignages d'hommes et femmes de Belgique, des Pays-Bas, de France, de Pologne et d'Ukraine qui racontent leur expérience individuelle.

SRUBAR Helena, *Eine schreckliche Zeit. Tschechisch-jüdische Überlebensgeschichten 1939 - 1945*, Konstanz, Hartung- Gorre, 2001, 195 p.

STEINBERG Paul, *De bokswedstrijd. Overleven in Auschwitz*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2001, 175p.

Paul Steinberg was 16 jaar toen hij vanuit Parijs naar Auschwitz gedeporteerd werd. In zijn beroemd geworden kampherinneringen *Is dit een mens ?* heeft Primo Levi hem ooit getypeerd als de ultieme overlever : de gevangene die zich aan het leven vastklampt ten koste van

zijn eigen menselijkheid. Vijftig jaar na de oorlog vertelt Steinberg nu zijn eigen verhaal. Door de ogen van de jongen die hij toen was, beschrijft hij het absurde leven in dit vernietigingskamp. Een meedogenloos relaas dat reeds in elf talen werd vertaald.

Stiftung Topographie des Terrors (ed.), *Vor aller Augen. Bilddokumente des nationalsozialistischen Terrors in der Provinz*, Essen, Klartext Verlagsgesellschaft mbH, 2002, 216 p.

TAGHON Peter, *Mai 40*, Bruxelles, Racine, 2000, 239 p.

Voici une nouvelle édition d'un ouvrage pour lequel l'auteur a fourni un travail de documentation remarquable : plus de 500 photos triées et légendées, recueillies à des sources belges, françaises, britanniques et allemandes, conduisent le lecteur depuis la prise du fort d'Eben-Emael jusqu'à la capitulation du 28 mai. Ce sont des photos réalistes qui pour la plupart, ont été prises par des soldats de la Wehrmacht. Les légendes de chaque photo permettent de suivre les événements tragiques de cette courte période, le désarroi des réfugiés, les files de prisonniers, la modernité des armes allemandes face à celles de l'armée belge et l'atroce massacre de civils belges à Vinkt. On peut ainsi prendre conscience du calvaire de ces femmes, hommes et enfants fuyant sur des routes encombrées, la violence des stukas, l'ardeur au combat de certaines unités et la défection d'autres. Les contre-offensives françaises et anglaises, sinon belges, nous apparaissent dans leur inutile effort alors que bien souvent elles sont oubliées.

THOMAS Paul, *Ardennes 44, Du sang sur la neige*, Braine-l'Alleud, J.-M. Collet, 1994, 192 p.

L'auteur nous livre un récit détaillé de l'épisode tragique et meurtrier que fut la bataille des Ardennes. Ou comment, malgré leur infériorité numérique et balistique, les fantassins américains remportèrent la bataille. Un récit détaillé qui ne peut que susciter l'intérêt du lecteur.

TODD Emmanuel, *L'invention de l'Europe*, Paris, Le Seuil, 1990, 679 p.

TORRES Tereska, *Une Française libre. Journal 1939 - 1945*, Paris, Phébus, 2000, 300 p.

A la veille du 18 juin 1940, une jeune fille de 19 ans décide d'aller rejoindre le Général de Gaulle à Londres. La voici engagée dans le Corps féminin des Forces françaises libres. Elle passe quatre années sous le Blitz, durant lesquelles elle rédige son journal intime, publié comme tel. Naïve quelques fois, impudique par souci de ne pas tricher, clairvoyante surtout, elle nous livre ici la chronique d'un moment-clé de la Seconde Guerre mondiale.

TSCHUY Theo, *Dangerous Diplomacy, The Story of Carl Lutz, Rescuer of 62,000 Hungarian Jews*, Grand Rapids, Eerdmans, 2000, 265 p. ; ill.

Cet ouvrage, basé sur des archives du gouvernement suisse jamais exploitées auparavant et sur des documents personnels, étudie comment Carl Lutz, consul de Suisse en Hongrie de 1942 à 1945 sauva de la déportation 62.000 Juifs hongrois, ce qui constitue probablement la plus grande opération de sauvetage de la Deuxième Guerre mondiale. Pour ce faire, il fournit des milliers de lettres de protection aux Juifs destinés à être déportés vers les camps de concentration nazis, transgressant ainsi les règles de la diplomatie et mettant en péril sa propre vie. Oublié par l'histoire, il fut finalement reconnu comme un des grands «Justes» et fut nommé pour le Prix Nobel de la Paix.

USKE Hans ; HEVELING-FISCHELL Michael ; MATHEJCZYK Waldemar, *Risiko Migration. Krankheit und Behinderung durch Arbeit*, Duisburg, Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung - DISS, 2001, 140 p.

VAN DEN BERGHE Gie [e. a.], *Rede & waanzin. Het Museum Dr. Guislain in beeld en tekst*, Gent, Museum Dr. Guislain, 2001, 328 p.

VAN DER ZEE Nanda, *De herfst van een voyeur*, Soesterberg, Aspekt, 2001, 73 p.

De Herfst van een Voyeur is het verslag van een verenzaamd journalist. Het is een raamvertelling over liefde en wellust : van dromen in een rijpere herfst.

VANEIGEM Raoul, *De l'inhumanité de la religion*, Paris, Denoël, 2000, 202 p.

VAN NUFFEL Herman, *Belgisch Nürnberg 1945-1952. De vervolging van Duitse Oorlogsmisdadigers in België*, Erpe, Uitgeverij De Krijger, 1997, 64 p.

In dit boekje geeft prof. dr. Herman Van Nuffel een kort overzicht van de bestraffing der Duitse oorlogsmisdadigers in België. De belangrijkste veroordeelde figuren worden kort voorgesteld en de opeenvolgende processen nader toegelicht. Als kroniek biedt het werk een handig overzicht, maar het mist veel aan wetenschappelijkheid, o.m. door de zeer rudimentaire bibliografische verwijzingen.

VEIDLINGER Jeffrey, *The Moscow State Yiddish Theater. Jewish culture on the Soviet stage*, Bloomington, Indiana University Press, 2000, 356 p.

Le théâtre Yiddish d'Etat de Moscou a été fondé en 1919 et liquidé par Staline en 1949. Pendant ces 30 années, certains des plus grands auteurs, acteurs et artistes juifs du 20e siècle y ont travaillé. La lune de miel entre le théâtre Yiddish et les autorités soviétiques dura six ans, pendant lesquelles celles-ci s'en servirent dans leur politique de propagande. Pendant les 24 années qui suivirent, le théâtre a tenté de fonctionner, en dépit de la censure, des purges et des menaces, en exprimant sa protestation contre ce qui devenait un régime étouffant. L'auteur se base sur l'histoire dramatique du théâtre pour montrer la capacité des artistes et écrivains juifs de promouvoir leur propre culture nationale et ce, malgré les barrières imposées par la police nationale soviétique. Ce livre restitue une période complexe de l'histoire et de la culture des Juifs soviétiques.

VERMEIL Edmond, *Doctrinaires de la révolution allemande 1918-1938*, Paris, Nouvelles Editions latines, 1948, 335p.

VERSCHEURE Leon, *Oorlogsslaven. De Deportatie*, Duffel, 1936, 202 p.

WASSERSTEIN Bernard, *Les Juifs d'Europe depuis 1945, Une diaspora en voie de disparition*, Paris, Calmann-Lévy, 2000, 353 p.

C'est par un tableau dont les bilans sont alarmants que débute l'imposant ouvrage de Bernard Wasserstein, historien anglais. Dix millions en 1939, les Juifs d'Europe ne seraient plus actuellement que 1,6 millions. C'est à partir de ce constat, décliné pour chacun des pays européens, que l'historien développe ensuite sa thèse : la communauté juive européenne, suivant plusieurs facteurs -

démographique, historique, sociologique et culturel - serait en voie de disparition. Ouvrage des plus polémiques, paru en 1996 outre-Manche, celui-ci propose en une dizaine de chapitres un panorama historique et régionalisé de l'histoire d'un peuple dans ses derniers développements. Il est incontestable que le choc et la saignée de la Shoah, ainsi que la création en 1948 de l'Etat d'Israël, ont vidé une partie de l'Europe de ses populations juives, mais la thèse de la disparition culturelle est plus contestable. Toutefois, si l'on fait abstraction de cette thèse apocalyptique et qui n'est d'ailleurs en rien nouvelle, ce livre constitue une intéressante Histoire des Juifs d'Europe depuis 1945.

WELCH David, *Propaganda and the German Cinema, 1933 - 1945*, London- New York, I. B. Tauris, 2001, 311 p.

Ce livre retrace l'histoire des films de propagande nazis, depuis le cinéma d'avant-guerre, lorsqu'il passa sous le contrôle du ministre de la propagande Joseph Goebbels, jusqu'à la fin de la Seconde Guerre mondiale. Se basant sur de nombreux documents, David Welch explique le processus qui permit aux nazis de faire main basse sur l'industrie cinématographique. Il montre aussi comment les films produits sous la houlette de Goebbels étaient construits pour servir des fins politiques et utilisés comme des armes puissantes et crédibles dans l'arsenal de propagande des nazis. Un livre précis, détaillé et complet.

WELCH David, *Hitler. Profile of a Dictator*, London, Routledge, 2001, 125 p.

Ce livre se penche sur Hitler et son rôle dans le IIIe Reich. Il analyse le débat historiographique complexe autour de la personne du dictateur basé sur sa personnalité, ses idées et la nature de son pouvoir. L'implication d'Hitler dans les événements qui ont conduit à la Seconde Guerre mondiale est également détaillée, ainsi que sa responsabilité dans la Shoah. Ce livre est intéressant par la multitude des détails fournis.

Wereld-comité voor de slachtoffers van het Hitler-fascisme, *Bruinboek van de Hitler- terreur en den rijksdagbrand*, Amsterdam, Scheltens en Giltay, 1933, 335 p.

WIEHN Erhard Roy, *Juden in Thessaloniki. Die alte sephardische Metropole im kurzen geschichtlichen Überblick*

unter besonderer Berücksichtigung der Schoáh 1941 - 1944, Konstanz, Hartung-Gorre, 2001, 66 p.

WOJAK Andreas (ed.), *«Wir werden auch weiterhin unsere Pflicht tun»*, *Kriegsbriefe einer Familie in Deutschland 1939-1945*, Bremen, Editions Temmen, 1996, 192 p.

Ce recueil de lettres de guerre, écrites par des membres de la famille de l'éditeur, donne un aperçu de la vie, des pensées et des prises de position des «allemands ordinaires» face à la guerre. Le credo «Nous continuerons à faire notre devoir» et l'euphorie devant les succès allemands apparaissent clairement au travers de ces lettres.